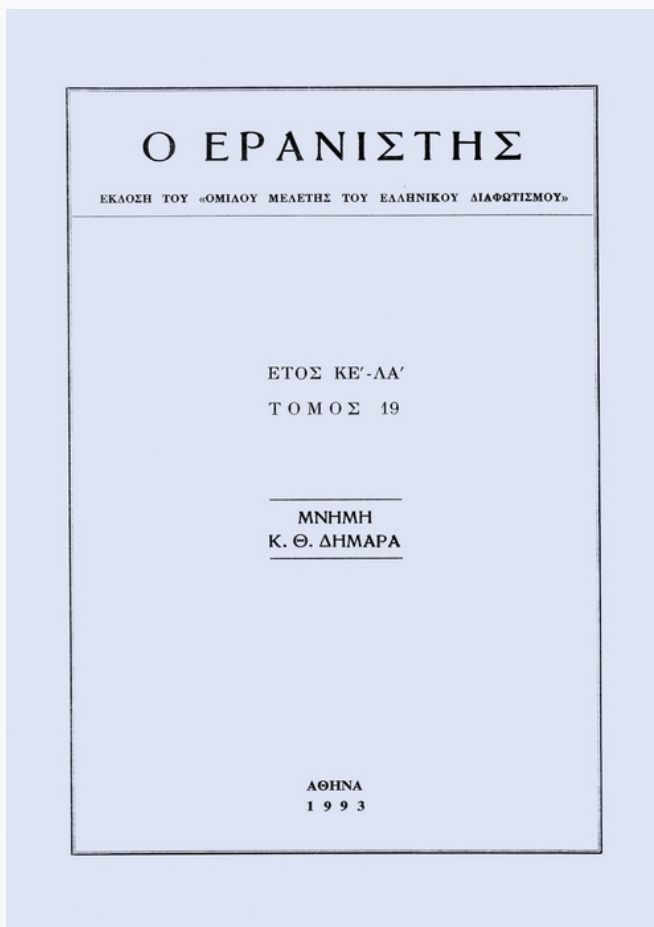

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Βίκυ Πάτσιου

doi: [10.12681/er.267](https://doi.org/10.12681/er.267)

To cite this article:

Πάτσιου Β. (1993). Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. *The Gleaner*, 19, 210–234. <https://doi.org/10.12681/er.267>

ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Δ “ΥΟ ΕΙΣΙΝ ΑΙ ΠΗΓΑΙ, ἐξ ὧν τὰ βιβλία βρύνοντα τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ἀρδεύουσι, τὸ Συγγράφειν δηλ. καὶ τὸ Μεταφράζειν... Τὸ πρῶτον εἶναι δύσκολον, καὶ οὐ τοῦ παντός, ὡς ἱκανὰς καὶ εὐκρινεῖς γνώσεις τῆς τέχνης, ἢ ἐπιστήμης, περὶ ἧς ἡ συγγραφομένη βίβλος πραγματεύεται, ἀπαιτοῦν τὸ δεύτερον εἶναι αὐτὸ καθ’ ἑαυτὸ εὐκόλον, ὡς κυρίως, ἐκτὸς ἄλλων τινῶν... ἐπὶ τῇ γνώσει δύο διαλέκτων ἐπερειδόμενον, ἐκείνης δηλ. ἐξ ἧς, καὶ ἐκείνης, εἰς ἣν ἡ μετάφρασις γίνεται.»¹

Ἡ στροφή πρὸς ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα, ἡ φιλοπερίεργη διάθεση καὶ ἡ φιλομάθεια² ποῦ διαπιστώνονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς πνευματικῆς «ἀφύπνισης» τοῦ ἑλληνισμοῦ (στὰ χρόνια 1770-1820) ἱκανοποιοῦνται ἐγκαίρως μὲ τὸν πιὸ ἄμεσο καὶ ἀποτελεσματικὸ τρόπο: τὶς μεταφράσεις.

Στὴ διάρκεια τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα μεταφράζονται θεολογικὰ κυρίως συγγράμματα καθὼς καὶ ἔργα τῆς κλασικῆς (λατινικῆς) γραμματείας. Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα τὰ μεταφραστικὰ ἐνδιαφέροντα διευρύνονται καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς γνώσης. Τὰ χρόνια αὐτὰ (ἕως τὸ 1770), ὁ ἑλληνας ἀναγνώστης ποῦ δὲν γνωρίζει ξένες γλῶσσες μπορεῖ νὰ διαβάσει, μεταξὺ

Ἡ ἐργασία ποῦ ἀκολουθεῖ στηρίχθηκε στὶς ἐρευνητικὲς ἐνασχολήσεις μου στὰ πλαίσια τοῦ Προγράμματος «Γλωσσομάθεια καὶ Πολιτισμικὲς ἐπαφές: Ὁ Ἑλληνισμὸς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης (16ος-19ος)» τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. καὶ προϋποθέτει τὸν προβληματισμὸ ὅσων ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ φαινόμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἰδιαιτέρα θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν ὑπεύθυνον τοῦ Προγράμματος, κ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς γνώσεις του.

1. Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρον, Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ... ὑπὸ Ἀναστασίου Γεωργιάδου, Βιέννη 1810, σ. ε’. Ὁ πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ ἔχει γραφεῖ μὲ πνεῦμα ἐντελῶς ἀντικοραϊκόν. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποῦ προκάλεσε, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντισματα, πρῶτο μέρος. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμὸ*, Ἀθήνα 1962, σ. 19-22.

2. Δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ ἀντίθετες φωνές: «μακρὰν κάθε ἀνθρωπίνῃ ἐπιστήμῃ καὶ μάθῃσις», ἔγραφε ὁ Μακάριος Καβαδίας, *Λόγος παραινετικὸς*, Βενετία 1802, σ. 15. Βλ. καὶ Σπ. Ἀσδραχᾶς, «Μακάριος Καβαδίας», *Ὁ Ἑρασιπότης* 2 (1964), 225-246.

ἄλλων, ὀρισμένα ἔργα τῶν: Boccacio, Guarini, Fénelon, Tasso, Rollin κ.ά. «Ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις... γιὰ νὰ συναντήσῃ κανεὶς λόγιες μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, πρέπει νὰ φθάσῃ ὡς τῆ στιγμῇ ὅπου τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἀρχίζει νὰ ξεσπαργανώνεται ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀποκλειστικότητα, δηλαδὴ νὰ ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.»³

«Ἵγιής», «ὕγεινῆ» ἢ «ὕγαινούσα», ἡ φιλοσοφία βρίσκεται στὴ «ρίζα τοῦ δένδρου τῆς πολυμαθείας», γίνεται ἡ τέχνη τῶν τεχνῶν, ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν. «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ φύσιν... ἐπιρρεπὴς εἰς τὴν περιέργειαν», γράφει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Μεταστασίου ἐγκωμιάζοντας τὴν πολυπραγμοσύνη ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἐξακρίβωση τῆς φύσης τῶν ὄντων, τὴν εὐταξία καὶ τὴν ἐπιτηδεύοιότητα.⁴

Ἡ «σοφὴ», ἢ «φωτισμένη» Εὐρώπη,⁵ ὡς τόπος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων, προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὶς μεταφράσεις ὡς μέσον γνωριμίας καὶ διάδοσης τῶν ἔργων τῆς δυτικῆς σοφίας ἀποτελεῖ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀρχομένου ἤδη διαφωτισμοῦ. «Μυρία συγγράμματα καλὰ, συγγράμματα πολυμαθέστατα, ἔργα πάντα τῶν νεωτερικῶν σοφῶν, προέβησαν καὶ προβαίνουσι καθ' ἐκάστην ἀνὰ τὸ φῶς... ἐν τοσούτῳ πόσος φωτισμὸς περισσότερος δὲν ἔμελλε νὰ ἀνθῇ καὶ μεταξὺ ἡμῶν... πόσα βιβλία ἄριστα, μέρος ἀπηνθισμένα, μέρος ὀλικῶς μεταφρασμένα δὲν ἔμελλον νὰ περιπολῶνται καὶ ἐν ἡμῖν,» ἀναρωτιέται Ἀπολογούμενος ὁ Μοισιόδαξ στὰ 1780.⁶

Εἴκοσι χρόνια πρὶν, προλογίζοντας τὸν Muratori, εἶχε ἤδη ἀποπειραθεῖ νὰ διαγράψῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀφετηρία καὶ τὰ ὅρια μιᾶς πολυπλευρῆς διαδικασίας ἀνταλλαγῶν καὶ ἀντιστάσεων. Ἡ «ἀμέλεια» καὶ ἡ «ἀπόληψις» τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἀποδίδει τὰ πρωτεῖα καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1977, σ. 68.

4. *Τραγωδία... Πέτρον Μεταστασίον... Βιβλίον πρῶτον*, Βενετία 1779, σ. ε'. Ἡ μετάφραση προσγράφεται στὸν Γεώργ. Νικ. Σοῦτσο (Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 241) ἢ τὸν Θεωμᾶ Ρόδιο (Ι. Ρ. Νερούλος, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 39). Πβ. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 1, Ἀθήνα 1973, σ. 205.

5. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔρων, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη», *Φροντισματα...*, σ. 3-23.

6. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σ. 153-154, σμ. 2.

γνώσης στην προγονική σοφία, αναδεικνύοντάς την σε άπαραβλήτο πρότυπο, οδηγεί στην άγνοια ή την περιφρόνηση τών ευρωπαϊκῶν συγγραμμάτων. Φροντίζοντας για τὴν ἀναπλήρωση τῆς «χρείας καὶ τὴν συγκομιδὴν τοῦ καλοῦ», ἡ χρῆση τῆς ὀρθῆς κρίσης θὰ ἀπαιτοῦσε νέες ἀναζητήσεις καὶ προσανατολισμούς.

Ἡ «μίμηση» τῆς Εὐρώπης δὲν ἀποτελεῖ τελικὰ παρά διεκδίκηση τῆς ἐθνικῆς πολιτισμικῆς παρακαταθήκης ποὺ γιὰ λόγους ἱστορικοὺς εἶχε παραμεινεῖ γιὰ χρόνια σὲ ζένο ἔδαφος. Ἡ «ἐξομαλίζουσα τὸν δρόμον τῶν μαθημάτων» καὶ «ἀπροκαταλήπτως» φιλοσοφούσα Εὐρώπη «δὲν κρύπτει μήτε τὸ φῶς ὅπου ἔλαβεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μήτε τὸ χρέος ὅπου ἔχει πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἐτοιμὴ ὥστε νὰ τὴν προφθάσῃ μὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς μαθήσεως. Ρῆτορες, ἱστορικοὶ... φυσικοὶ, μαθηματικοὶ... ὅλοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν δουλεύσουν μὲ τὰ πονήματά των».⁷ Ἡ ἐξόφληση τοῦ χρέους παίρνει τὴ μορφή ἐνός «δώρου» ποὺ πρέπει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸ μὲ εὐπροσηγορία.

Προκρίνοντας τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς παιδείας, ὁ Μοισιόδαξ ἐπιλέγει μεταξὺ διεξοδικῶν, φιλοεριστικῶν ἢ σκοτεινῶν συγγραφέων τὸν πολυμαθῆ, εὐστοχο καὶ εὐκολονόητο Ἀντώνιο τὸν Μουρατώριο. Τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τοῦ ὕφους, («ἐλληνικόν») (εὐκολον καὶ σύνηθες) ἢ «κοινόν» (ἀρμυδιώτερον καὶ δυσκολοεπιχείρητον), ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς «ἐννοίας τῶν πραγμάτων» καθὼς καὶ ἡ συντήρηση τῆς ζωηρότητας τῆς ἀναγκαστικῆς προθυμίας, ἐντείνουν τὴν ἀνησυχία τοῦ μεταφραστῆ. «Ἐκοπίασα μεγάλως μὲ αὐτὴν τὴν μετάφρασιν. Καὶ ἐπ' ἀληθείας τὰ αἷτια ἐστάθησαν πολλὰ... καὶ πρῶτον, διατὶ ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ πολλῶν ὑποθέσεων ὅπου ἀνάγονται εἰς διαφόρους ἐπιστήμας, ὅπου ἔκαμε χρεῖα νὰ ξετρέξω μὲ κάθε προσοχὴν τὴν κυριολεξίαν... δεύτερον, διατὶ δὲν ἔτυχα μηδέναν ὁδηγόν... τρίτον, διατὶ ὁ συγγραφεὺς εἰς μερικοὺς τόπους ἦτον ἢ ἄτονος, ἢ ἀσφαφής, ὅπου ἔπρεπεν ἢ νὰ τὸν σαφηνίσω, ἢ νὰ τὸν ζωοποιήσω»

7. Ἡθικὴ φιλοσοφία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος παρὰ Ἰωσήπου... Μοισιόδακος, Βενετία 1761, σ. λ'. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἐθνικῆς πρωτοτυπίας ἐπαναλαμβάνονται καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια. «Τῶν ἐπιστημῶν, ὅσα φωτίζουν σήμερον τὴν Εὐρώπην, τὰ πρῶτα σπέρματα καὶ στοιχεῖα... σώζονται εἰς τὰ βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν συγγραφέων», ἔγραφε ὁ Κοραῆς προλογίζοντας τὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποιῶν* τοῦ Beccaria (Παρίσι 1802, σ. ζ'). «Διὰ νὰ μὴ θαυμάζωμεν ὡς νέα ἐφευρέματα καὶ ἐκεῖνα, ἅπερ οἱ πρόγονοι ἡμῶν πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου ἐφεῦρον καὶ εἶπον», ὁ Ἐρμῆς ὁ Λόγιος [τὸ ἐξῆς: *Λ.Ε.*] ὑπεθυμίζει ὅτι ὀρισμένες παρατηρήσεις τοῦ ἀγγλοῦ ἱατροῦ καὶ φιλοσόφου Δαρβίνου στηρίζονται στίς διαπιστώσεις «παλαιῶν Συγγραφέων Ἑλλήνων», 1811, σ. 172 (Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τὰ ἐλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ἐυρετήρια Β'*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 20, Ἀθήνα 1976).

τέταρτον, διατι ἀπλῶς κάθε μετάφρασις εἶναι δυσκολωτάτη, μάρτυρες... ὄσοι περιέργως τὴν ἐδοκίμασαν ἢ τὴν ἔκριναν.»⁸

Οἱ πρόωμες, διστακτικὲς λογοτεχνικὲς μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἔφθασαν στὴν ἔντυπη μορφή, ἀφοροῦν σημαντικὰ ἔργα τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας: μεταφράσεις τοῦ «Δὸν Κιχώτη», τοῦ Μολιέρου, Metastasio, Marmontel κ.ἄ.⁹ Τὰ ἐπόμενα χρόνια τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λογοτεχνία ὑποκαθιστᾶ, μὲ ὁλοένα πυκνότερο ρυθμὸ καὶ ἔνταση, ἡ διάθεση κυριαρχίας στὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Προϋπόθεση τῆς ἀναπτυσσόμενης πνευματικῆς ὁρμῆς γιὰ ἀνακαίνιση καὶ ἀποτέλεσμα τῆς νέας στάσης ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὴ γνώση, ἡ μετάφραση στρέφεται στὰ ἐγχειρίδια ἐκμάθησης ξένων γλωσσῶν, τοὺς ὁδηγοὺς συμπεριφορᾶς, τὰ μαθηματικά, τὴν ἱστορία, τὴ φιλοσοφία, τὴν ἱατρικὴ καὶ τὴ γεωγραφία, «εἰς ἀνάδοσιν ἐπιστημονικῆς εὐφορίας καὶ πρὸς συγκομιδὴν καρπῶν ἀρετῆς καὶ μαθήσεως».¹⁰

Τὸ θεωρητικὸ σύστημα τῆς μεταφραστικῆς κίνησης μορφοποιεῖ στὸν φθίνοντα αἰῶνα ὁ Καταρτζής, ἀναπτύσσοντας τὴ σημασία, τὶς ἀρχὲς καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς: «ἐπειδὴ ὅμως στὰ ἑλληνικὰ δὲν ἔχουμ' ἐμεῖς ὅλαις τῆς ἐπιστήμης χώρια, ἀλλὰ πολλαῖς εἶναι συμπεφυμέναις κ' ἀνακατωμέναις, καὶ μάλιστα ἡ ἱστορία... κ' ἡ γεωγραφία καὶ χρονολογία... καὶ λείπει... κ' ἡ πρόοδος στῆς ἄλλαις ἐπιστήμης καὶ τέχναις... πρέπει πάλε στὰ φραντζέ-

8. Ἡθικὴ φιλοσοφία..., σ. κδ'.

9. Βλ. Π. Μουλλάς, «Μεταφράσεις καὶ πρωτότυπα κείμενα ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα», Ὁ Ἑραριστῆς 3 (1965), 215-217· Α. Δρούλια, «Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Δὸν Κιχώτη», Ὁ Ἑραριστῆς 4 (1966), 25-29· τῆς ἴδιας, «Molière traduit en grec-1741», *L' époque rhanariote*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413-418· Α. Ταμπάκη, «Ὁ Μολιέρου στὴ φαναριώτικη παιδεία», *Τετράδια ἐργασίας* Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 14, Ἀθήνα 1988. Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ μεταφραστικὰ ἐνδιαφέροντα, βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου, «Νεοελληνικὲς μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21, Μάρτ. 1978, 131-142 καὶ γενικότερα, M. de Queux de Saint-Hilaire, «Des traductions et des imitations en grec moderne», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 7 (1873), 330-357· Αἰκ. Κουμρανίου-Α. Δρούλια-Ε. Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα 1986, σ. 168 κ.ἑ.

10. *Λεξικὸν Τριγλωσσῶν... Συνεραρισθὲν παρὰ Γεωργίου Βεντότη*, τ. 1, Βιέννη 1790, φ. 3 γ.ἄ. Τὴν κυριαρχία τῆς ἐπιστήμης στὶς μεταφράσεις τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ. ἐπισημαίνει καὶ ὁ Νερουλός: «La période est caractérisée par l'importation en Grèce des connaissances scientifiques de l'Europe. On traduit quantité d'ouvrages qui roulaient sur les sciences, l'histoire, la morale et la philosophie... Cette période est éminemment scientifique», *Cours de littérature grecque moderne...*, σ. 25· βλ. σχετικὰ καὶ σ. 146-148.

ζικα νά τὰ γυρεύουμ' αὐτά». ¹¹ Ἀξιολογώντας συνολικά τὶς μεταφραστικὲς ἀπόμενες ἕως τὸ 1784, διαπιστώνει: «Ὅσο γιὰ τῆς μετάφρασές μας, ὅσαις εἶδα, δὲν ἔχουν: α) καμμιά μέθοδο στὴ μεταβολή· β) δὲν ἔχουνε τὴν ἀνάλογη νοστιμάδα πῶχουνε τὰ πρωτότυπα· γ) δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν σαφήνεια, πού εἶν' ἡ πρώτη ἀρετὴ λόγου». ¹²

Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία ἐκφράζεται στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, μὲ τὴ μετάφραση μιᾶς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ Rollin. Ἀναφερόμενος στὴ χρησιμότητα τῆς ἐκδόσης ὁ Καταρτζῆς παρατηρεῖ: «Ἡ παλαιὰ... ἱστορία τοῦ κυρ Ρολλίνου εἶν' ἀξιόλογη· καὶ μ' ὅλον ὅπου στὴ Φραγκιά... ἔχουν καὶ καλλιτέρα... ἐμεῖς ἄλλο τέτοιο βιβλίο δὲν ἔχουμε. Αὐτὸ ἐτυπώθηκε στοὺς ῥαψ' στὴ Βενετία, κ' ἔπρεπε νὰ τὸ παραδίδουνε στὰ κοινὰ καὶ σπητικά σχολεῖα... Πῶς μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ γένη φιλόσοφος, ὃ ἐστὶ νὰ διανοῆται, ὅταν τὸ μνημονικό του εἶν' ἄδειο;» ¹³

Ἡ ἀπόδοση τοῦ νοήματος στὴ ζωντανὴ (ρωμαίικη) γλῶσσα μὲ γλαφυρότητα καὶ σαφήνεια, χωρὶς νὰ ἀλλοιώνεται ἡ οὐσία καὶ ἡ χάρις τοῦ πρωτότυπου κειμένου, ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας. Οἱ δυσχέρειες λόγῳ ἀνυπαρξίας τῆς κατάλληλης ὑποδομῆς ὑπογραμμίζουν τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. «Δὲν εἶχα μῆτε παραδείγματα νὰ διῶ καὶ νὰ μιμηθῶ, μῆτε λεξικά ρωμαίικα... μῆτε τίποτε σημεῖωματα

11. Δ. Καταρτζῆς, «Συμβουλὴ στοὺς νέους», *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1970, σ. 59-60.

12. Δ. Καταρτζῆς, «Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλ», ὅ.π., σ. 316. Ὁ ἴδιος ξεχωρίζει τὶς μετάφρασεις τοῦ Μολιέρου (1741→) καὶ τοῦ Μεταστασίου (1758→). Πβ. Α. Δροῦλια, «Molière traduit en grec - 1741», ὅ.π., σ. 414.

13. Δ. Καταρτζῆς, «Λόγος προτρεπτικός στὸ γνῶθι σαυτόν», ὅ.π., σ. 177-178. Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας μορφοποιεῖται στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν. Στὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Σπυρ. Παπαδόπουλο τῆς *Ἱστορίας τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρουσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας* (Βενετία 1770-1773) σχολιάζεται τὸ «χρέος» τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ὁ «σκοπὸς» τῆς ἱστορίας (τ. 2, σ. 4-6), ἐνῶ τὸ Σημείωμα πρὸς τὸν Ἀναγνώστη (τ. 1, φ. 1 γ.α.) τὸν προειδοποιεῖ: «Μὴ θαυμάζης ἀνίσως καὶ δὲν βλέπης Ἱστορισμένον τὸν πόλεμον εἰς τοῦτον τὸν πρῶτον τόμον, διατὶ κάμνει χρεῖα πρῶτον νὰ ἐρευνησῶμεν τὴν ἀρχήν, πῶθεν δηλαδὴ ἀρχήσεν ὁ πόλεμος, ποῖα τὰ αἰτία ὅπου τὸν ἐπαρὰκίνησαν, καὶ τίνες οἱ πρωταῖτιοι τῶν κακῶν καὶ σκανδάλων, διὰ νὰ εὕρωμεν τὸ ποθοῦμενον τέλος». Ἡ φιλοσοφία τῆς καθολικῆς ἱστορίας καὶ ὁ σκοπὸς τῆς, ἡ ἀπόδειξη «δι' ὅποιās συμπλοκῆς τῶν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων, ὁ κόσμος καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ κατήγησαν εἰς τὴν παρούσαν κατάστασιν», συνδεδεμένη μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν παρουσία τοῦ Herder, ἀναπτύσσεται τὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀπὸ τὸν [εὐδωρο] Μ[ανούση] στὸν *Α.Ε.* (1813), 11-16 κ.ἑ. Πβ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ο J. G. Herder καὶ ἡ παρουσία του στὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 283-300.

πού ν' ἀναφέρωνται στη μετάφραση ἀπτά φραντζέζικα, μήτε ἄλλη καμμία βοήθεια πολλή ἢ ὀλίγη, ἀλλὰ ὅλα ἔπρεπε νὰ τὰ συλλογισθῶ, ὅλα νὰ τὰ παρῶθῶ καὶ νὰ τὰ ζυγιάσω... μοναχός μου», γράφει ὁ Καταρτζής προλογίζοντας τὸν Réal.¹⁴ Στὸ ἴδιο κείμενο διατυπώνονται καὶ ὀρισμένοι γενικοὶ κανόνες πού ἀκολούθησε στη μετάφραση: κυριολεκτικὴ ἢ κατ' ἀναλογίαν, μεταφορικὴ καὶ περιφραστικὴ ἀπόδοση ὀνομάτων καὶ ρημάτων, ἀσύνδετο σχῆμα καὶ χρῆση συνδέσμων, παραγωγή ἐπιθέτων ἀπὸ οὐσιαστικά κτλ.¹⁵

Ἡ ἔλλειψη καλῶν παραδειγμάτων στη συγγραφή καὶ τὴ μετάφραση καθῶς καὶ ἡ γέυση τῆς «ἡδονῆς ζουντανῆς καὶ καλλιεργημένης γλώσσας» (τῆς φραντζέζικης) μεγαλώνουν τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ μεταφραζόμενο καὶ τὸ μεταφραστικὸ μέσο, μετατρέποντας τὴ σχετικὴ διαδικασία σὲ πρωτότυπο συνθετικὸ γύμνασμα: «νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, τώρα μαθαίνω νὰ μεταφράζω ἀπτά φραντζέζικα καὶ ἐν ταυτῷ γυμνάζουμαι νὰ συνθέτω μετὰ λόγου ρωμαίικα... αὐτὸ πῶκαμ' γώ, ἀν τὸ κάμη ἄλλος καὶ ἄλλος... νὰ πού ἀποχοῦμε βιβλία, κ' ιδέαις καὶ γλώσσα, τὴ γλώσσα μας».¹⁶

Ἐνταγμένη στὸ κίνημα τῆς παιδείας τὴν ἐποχὴ πού «τὰ καλὰ φρονήματα ἄρχισαν νὰ γείνωνται ἀρκούντως κοινά», ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότητα συντελεῖ στὸ θρίαμβο τῆς γνώσης καὶ τῆς φιλοσοφίας, τῆς «μεγαλοδουνάμου Αἰγίδος τοῦ Διός, [ἡ ὀποία] φυγαδεύει τὰς φοβερὰς φάλαγγας τῶν διαφόρων προλήψεων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα».¹⁷ Οἱ μεταφραστικὲς ἐνασχολήσεις

14. Δ. Καταρτζής, «Πρόλογος στη μετάφραση τοῦ Réal», ὀ.π., σ. 316.

15. «Τὸ ὄνομα ἢ ῥῆμα πού ἐσήμαινε κυρίως πρᾶγμα ἢ ἐνέργεια, τὸ μεταφράζω κυρίως εἰς τὰ ρωμαίικα... Τὸ οὐσιαστικὸ ξηγῶντας τὸ ἀπτά φραντζέζικα, τὸ ἐπιθετὸ του δὲν τὸ μεταφράζω πάντα ἀπ' αὐτὰ, ἀλλὰ τὸ ἔδωκα τὸ ἐπιθετὸ του πού τέριαζε στὰ ρωμαίικα. Τὸ αὐτὸ ἔκαμνα καὶ στὰ ἐπιρρήματα πούν' ἐπίθετα τῶν ρημάτων...», στὸ ἴδιο, σ. 326-327.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 326. Ἐνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὴ δυσκολία ἀπόδοσης ἐπιστημονικῶν ἔννοιῶν στη κοινὴ νεοελληνικὴ γλώσσα ἔχει διατυπώσει καὶ ὁ Κοδρικῆς: «Μὲ μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλῶσσαν, ἑποῦ μόλις εὐπορεῖ τὰς πρὸς δῆλωσιν τῶν πλέον τετριμμένων ἰδεῶν λέξεις... πῶς ἔμπορεῖ τινὰς νὰ μεταφράσῃ βιβλία ἐπιστημονικὰ... ἢ νὰ ἐκθέσῃ ἀρχὰς συστηματικὰς;» γιὰ νὰ καταλήξει: «... Ἄν δὲν ἔμπορεσα νὰ μεταφράσω μὲ τὴν ἐνδεχομένην κομψότητα καὶ ἀκρίβειαν... τοῦλάχιστον μοὶ μείνει ἀπολογία πρὸς παρηγορίαν ὅτι κἂν ἔγραψα μὲ μόνην καθαράν τὴν Ρωμαίικην Γλῶσσαν», Ὁμιλία περὶ πληθῶς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέ... Μεταφρασθεῖσαι... παρὰ Παναγιωτάκη... Κοδοικῆ, Βιέννη 1794, σ. xix, xxxi. Πβ. καὶ Ἄλ. Σφοῖνη, *Langue et mentalités au Phanar (XVIIe-XVIIIe siècles)*, I-II, Παρίσι 1991 (δρακυλογραφημένη διατριβή).

17. Πβ. τὴν «Ἐῖδηση» τῆς μετάφρασης τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας τοῦ Ροῦτοῦ (J.-C. Royou, *Histoire du Bas-Empire*, Παρίσι 1804) στὸν *A.E.* (1812), 83.

παρακολουθούν τις μεταβολές που συντελούνται στον γενικότερο πολιτισμικό χώρο (σύσταση σχολείων, εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μεθόδων, αποστολή υποτρόφων στη Δύση,¹⁸ έκδοση σύγχρονων διδακτικών εγχειριδίων, πολλά από τα οποία είναι έρανισμένα ή μεταφρασμένα από αντίστοιχα ευρωπαϊκά) και προσαρμόζονται σε ένα σύστημα έκδοτικών προθέσεων και προγραμματισμού που αφορά την επιλογή του θέματος, την ανάζητηση (άρμοδιων και προσφυών) προτύπων, τη χρηματοδότηση (που εξασφαλίζει ή διοικητική αρχή, ο χορηγός ή οι συνδρομητές), τη διάδοση του εντύπου και τη σχετική οικονομική επιτυχία της έκδοτικής προσπάθειας.

Την αξία των μεταφράσεων ένθαρρύνουν και υποστηρίζουν στα τέλη του 18ου αι. πατριάρχες και ήγεμόνες (Σ. Χαντζερής, Ν. Καρατζάς, Άλ. Μαυροκορδάτος, Μ. Σούτσος), που αναλαμβάνουν το ρόλο πνευματικών ήγετων και φροντίζουν να καθιερώσουν τη συνήθεια της μεταφραστικής πρακτικής. Άνάλογη πρόθεση έκδηλώνουν και οι λόγιοι. Άπευθυνόμενος στους ήγεμόνες της Μολδαβίας και Δακίας (Ίω. Μουρούζη και Ίω. Ύψηλάντη) ο Ίωσήπος Μοισιόδαξ προσπαθεί να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση του έκδοτικού του προγράμματος που αποτελούν «Πρώτον μὲν Δύω Όδοι Μαθηματικαὶ σῶαι, μία μὲν πρὸς χρῆσιν τῶν εὐγενῶν, μία δὲ πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων, δεύτερον δὲ δύο Όδοι Φυσικαί, ὡσαύτως ἡ μία μὲν διὰ τοὺς εὐγενεῖς, ἡ λοιπὴ δὲ διὰ τὰ σχολεῖα, τρίτον δὲ Μία Ἐπιτομὴ τῆς Ἀστρονομίας κατὰ τοὺς Νεωτέρους».¹⁹

Παρόμοιους στόχους επιδιώκουν στις αρχές του 19ου αιώνα φιλολογικές ή άλλες εταιρείες και ενώσεις. Ό εφορος της Φιλολογικής Ἐταιρείας του

18. Πολλοί από τους νέους που σπουδάζουν στην Εὐρώπη ασχολούνται με τη μετάφραση. Πβ. τὸ παράδειγμα τοῦ Δημ. Πούλου (Πάδοβα), Εὐστ. Ίωαννίδη (Παρίσι), Ίωσ. Δούκα (Παρίσι) κ.ά. Ό Βάμβας, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ Παρίσι, εἰσάγει στὴ Σχολὴ τῆς Χίου τὸ μάθημα, τὸ σύγγραμμα καὶ τὴ μέθοδο τοῦ γάλλου δασκάλου του χημικοῦ L.-J. Thénard (πβ. *A.E.*, 1817, σ. 252). Ό Βάμβας εἶχε ἀρχίσει τὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ γαλλικοῦ πρωτότυπου (*Traité de chimie élémentaire*, Παρίσι 1813-1816). Ό Κοραῆς τοῦ προμηθεύει τὴ δεύτερη, γιὰ νὰ προσθέσει τὶς συμπληρώσεις καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ συγγραφέα. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, γράφει στὸν Βάμβα (ἐπιστολὴ ἀπὸ 26.9.1832): «τί ὄφελος ἀπὸ τὰς μεταφράσεις σου, ἐπειδὴ δὲν τὰς ἐκδίδεις διὰ τῶν τύπων; Τὴν Χημείαν τοῦ Θενάρδου προσμένονοι ἀκόμη», Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Δ', Ἀθήνα 1982, σ. 149· τ. Σ' (1984), σ. 293, 296. Πβ. καὶ *Ἀθηνᾶ* (1819), 151· *Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος* [στὸ ἐξῆς: *E.T.*], 1820, σ. 121 (Ρ. Ἀργυροπούλου - Α. Ταμπάκη, *Τὰ ἐλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικὰ. Εὔρετήρια Γ'*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 27, Ἀθήνα 1983).

19. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας Συνθεσις ὑπὸ Ίωσήπου τοῦ Μοισιόδακος*, Βιέννη 1781, σ. ix. Τὶς ἐκδοτικὲς του προθέσεις ἐπαναλαμβάνει καὶ στὸ: *Σημειώσεις Φυσιολογικαί*, Βουκουρέστι 1784, σ. δ'.

Βουκουρεστίου, ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, προτείνει τὴ μετάφραση ἔργων καθολικῆς ἱστορίας, μυθολογίας, ἀρχαιολογίας καὶ κριτικῆς καὶ προθυμοποιεῖται νὰ καταβάλει τὰ ἐξοδα τῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ μεταφραστῆ. Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἔργα ἄρχισε ἡ μετάφραση τῆς «Καθολικῆς Ἱστορίας» τοῦ L.-P. Anquetil: «Προέβαλεν ὁ Ἔφορος, ὅτι τὸ πρῶτον ἀναγκαῖον εἰς τὸ γένος εἶναι ἡ Ἱστορία. Καθολικὴν Ἱστορίαν ἀκόμη δὲν ἔχομεν. Δὲν εἶναι χρεῖα νὰ τὴν συνθέσωμεν, φθάνει μόνον νὰ κοπιᾶσωμεν ἵνα μεταφράσωμεν αὐτὴν ἀπ' ἄλλων γλωσσῶν, ὅποια ἐγκριθῆ καλλιωτέρα».²⁰

Ἄναλογες δραστηριότητες εἶχε ἀναπτύξει καὶ ἡ Ἐταιρεία τοῦ Γυμνασίου Σμύρνης ἀναθέτοντας στοὺς δασκάλους του νὰ μεταφράζουν βιβλία ἀναγκαῖα στοὺς μαθητές.²¹ Ἐφορία φιλογενῶν ἐμπόρων τοῦ «Συστήματος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως φροντίζει τέλος νὰ συγκεντρώσει τὴν ἀναγκαῖα ποσότητα χρημάτων γιὰ τὴν μετάφραση καὶ τὴν ἐκδοση ὠφελίμων βιβλίων: «Γίνεται λοιπὸν μελέτη νὰ κατασταθῆ Ἐφορία εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς φιλογενεῖς καὶ ἐπιμελεῖς συστηματικούς ἐμπόρους, ἢ ὅποια... νὰ φροντίζῃ εἰς τὸ ἐξῆς περὶ συγγραφῆς, μεταφράσεως καὶ ἐκδόσεως ὠφελίμων βιβλίων... Ὅθεν ἀνάγκη πᾶσα νὰ συγκροτηθῆ ἱκανὴ ποσότης χρημάτων, καὶ νὰ κατατεθῆ εἰς ἀσφαλῆ τόπον... καὶ ὁ μὲν ἐτήσιος τόκος νὰ δαπανᾷται πάντοτε εἰς ἐκδοσιν βιβλίων, καὶ εἰς μισθοὺς μεταφραστῶν, τὰ δὲ βιβλία νὰ πωλῶνται μὲ καλὴν τιμὴν εἰς αὐξήσιν τοῦ κεφαλαίου».²²

20. Δ' Συνέλευση τῆς Φιλολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ Βουκουρεστίου (18.3.1811): *A.E.* (1811), 158-159. Ὁ Α. Γαζής ὑποδεικνύει στοὺς μεταφραστὲς τὴν παράλληλη χρῆση τῆς γερμανικῆς, ἐμπλουτισμένης μὲ κριτικὲς σημειώσεις, μετάφρασης τῆς Ἱστορίας τοῦ W. Guthrie καὶ J. Gray. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἡ Ἱστορία αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὸ ἴδιο περιοδικὸ ὅτι περιέχει πολλὰ σφάλματα, ἐνῶ ὁ Anquetil παρουσιάζεται ὡς «οὐδενὸς λόγου ἄξιος» γάλλος ἱστορικός, πβ. *A.E.* (1813), 37, 40.

21. Πβ. ἐπιστολὴ τοῦ Κούμα στὸν ἐκδότη τοῦ *A.E.* (1812, σ. 78-79): «Τῆς Ἐταιρείας ὁ ζῆλος ἀνάπτεται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας... Οἱ μέτοχοι συνεισφέρουσι προθύμως τὴν δαπάνην διὰ πᾶν χρεῖωδες τοῦ Γυμνασίου. Ἐπαρακάλεσαν τὸ διδασκαλικὸν σύστημα νὰ συντάτῃ, ἢ καὶ νὰ μεταφράζῃ... ὑποσχόμενοι τὴν δαπάνην τῆς τυπώσεως».

22. *A.E.* (1816), 302, 305 ἔπου καὶ οἱ σχετικὲς ἐπιστολὲς τῶν ἀδελφῶν Μιχαήλ καὶ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Κοραῆς προτείνει ἕναν πύμ μόνιμο καὶ ὑπεύθυνο προγραμματισμὸ τῶν ἐκδόσεων, ὅστερα ἀπὸ τὴν κρίση καὶ τὴν ἐπιλογὴ τῶν Ἐπιτρόπων τοῦ ταμείου. *A.E.* (1820), 650, 652. Πβ. Τρ. Σκληβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α», *Μνήμων* 8 (1980-82), 358-365 καὶ *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγγεγραμμένα*, Ἀθήνα 1991, σ. 75-83. Εἶχε σχεδιαστῆ ἡ ἐκδοση τῆς «Φυσικῆς Ἱστορίας» τοῦ Buffon (Αἰνιάν, Κ. Γ. Σοῦτσος) καὶ τοῦ «Νέου Ἀναχάρσιδος» (Γ. Αἰνιάν). Στὴ διαχείριση τοῦ κεφαλαίου τῶν «φιλολογικῶν» χρημάτων ποὺ θὰ συγκεντρώνει τὸ «Σύστημα»

Στή συλλογική οικονομική υποστήριξη τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας εἶχε ἀναφερθεῖ νωρίτερα καὶ ὁ Κοραΐς, προσδιορίζοντας παράλληλα καὶ τὸ περιεχόμενό της: «Ἀμοιβή, καὶ χορηγία τῆς δαπάνης τοῦ τύπου [νὰ δοθῆ ἀπὸ τὸ Κοινὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως] καὶ εἰς τὸν ὅστις μεταφράσῃ ἀπὸ τὰς ἀλλογενεῖς εἰς τὴν ἡμετέραν κοινὴν γλῶσσαν βιβλίον ὠφέλιμον εἰς τὸ γένος· ἐξ ἐκείνων μάλιστα τῶν βιβλίων ἕσα συντείνουσιν νὰ καθαρίσωσι τὰς κεφαλὰς τοῦ ἀπαιδευτοῦ ἕγλου ἀπὸ τὰς μωρὰς δόξας, καὶ νὰ ἐμβάσωσιν εἰς τόπον αὐτῶν τὰς ὀρθὰς δόξας, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσι τὰ φωτισμένα ἀπὸ τὰ βάρβαρα ἔθνη».²³

Ἡ ἀναζήτηση οικονομικῆς υποστήριξης τῆς ἐκδοσης καθυστερεῖ ἢ ἀκόμη ἀκυρώνει τὶς μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις. Ὁ Α. Γαζής, σχολιάζοντας τὴν παρουσίαση τοῦ *Λεξικοῦ τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης* τοῦ Γρηγ. Ζαλίκογλου (Παρίσι 1809) ἀπὸ τὸν Μ. Δ. Σχινᾶ, υπογραμμίζει τὶς δυσκολίες τῆς ἐκδοσης ἐπιδιώκοντας τὴ σύμπραξη «φιλογενῶν» χορηγῶν: «Πρὸ καιροῦ εἶναι μεταφρασμένοι εἰς τὴν διάλεκτόν μας ἀπὸ ὁμογενῆ Κωνσταντινουπολίτην ὁ εἰς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν λόγος τοῦ Γάλλου Βοσσοῦτου... ἂν κανένας φιλόκαλος καὶ φιλογενῆς πλούσιος θέλῃ νὰ εὐεργετήσῃ τὸ γένος του, ἅς δηλοποιήσῃ διὰ τοῦ Λογίου Ἐρμοῦ, ὅποιαν ἀμοιβὴν δίδει εἰς τὸν κοπιᾶσαντα ὁμογενῆ, καὶ ἡ μετάφρασις στέλλεται, ὅπου ζητηθῆ... Ἄλλος πάλιν ὁμογενῆς μετέφρασεν ἀπὸ τὴν σειρὰν τῆς Παιδαγωγίας... τοῦ Κρ. Οὐανδελαιγκίδου (Ant. Hub. Wandelaingourt)... ὁ μεταφραστὴς ὑπόσχεται νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν μετάφρασιν ὀλοκλήρου τοῦ συγγράμματος, ἂν εὕρῃ τῶν μεταφρασθέντων ἀγοραστήν».²⁴ Οἱ δυσκολίες πραγματοποίησης τῶν μεταφραστικῶν προθέσεων εἶναι γνωστὲς καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς μετα-

κάνει ἀναφορά καὶ ὁ συντάκτης τῶν «Σκέψεων περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἐναχάρειδος», προτείνοντας στὸν χορηγὸ Ἀλέξ. Κουμπάρη τοὺς ὄρους τῆς χρηματοδότησης καὶ τῆς διανομῆς τοῦ ἔργου (*Α.Ε.*, 1817, σ. 410). Σὲ Ἐταιρεία φιλογενῶν ἀπευθύνεται καὶ ὁ Σπ. Κουδός, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ συνέχεια τῆς ἐκδοσης τῆς «Καθολικῆς Ἱστορίας» του (*Α.Ε.*, 1820, σ. 570).

23. Α. Κοραΐς, «Τὰ εἰς τὴν ἐκδοσιν [1809] τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα»: *Προλεγόμενα*, τ. Α', Ἀθήνα, 1986, σ. 351.

24. *Α.Ε.* (1812), 68, σημ. 1. «Οἱ νεώτεροι τῶν Εὐρωπαίων εἶναι ἀμετάφραστοι εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν. Ὅσοι δύνανται νὰ τοὺς μεταφράσωσι, νομίζουσι δικαίως τὸν κόπον τῆς μεταφράσεως μάταιον καὶ ἀνωφελεῖ, διότι δὲν ἔχουσι καὶ τὸν τρόπον νὰ κοινοποιήσωσι τὰ βιβλία διὰ τοῦ τύπου. Τόσα βιβλία μετεφράσθησαν, καὶ μένουσιν ἀνέκδοτα εἰς τὰ κιβώτια τῶν σπουδαίων διὰ τὴν χρηματικὴν ἔνδειαν», ἔγραφε καὶ ἡ Εἰδησις τοῦ «Συστήματος» τῶν ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *Α.Ε.* (1816), 304-305.

φραστές που ἐργάζονται για τὸν «ἐντελῆ φωτισμὸν τῆς πατρίδος» καὶ τὴν «προκοπὴν τοῦ γένους εἰς τὰς μαθήσεις». Προκηρύσσοντας τὴ μετὰφραση τοῦ *Gil Blas* τοῦ Le Sage, ὁ Κοδράτος Ἀθανασίου καταλήγει: «πότε δὲ ἐκδοθήσεται εἰς τύπον, δὲν δύνῃμαι νὰ τὸ προσδιορίσω, ἀδήλου ὄντος τοῦ μέλλοντος».²⁵

Ἡ ἀδυναμία συγκέντρωσης ἱκανοποιητικοῦ ἀριθμοῦ συνδρομῶν — βασικὴ πηγὴ χρηματοδότησης τῆς ἐκδοσης μὲ τὸ σύστημα τῆς προ-αγορᾶς — συντελεῖ συχνὰ στὴν ἀναστολὴ τῶν ἐκδοτικῶν σχεδίων: παράταση προθεσμίας για τὴν προεγγραφή συνδρομητῶν, περιορισμὸ ἀριθμοῦ ἀντιτύπων, καθυστέρηση ἢ παύση πολύτομης σειρᾶς ἢ, τέλος, ὀριστικὴ ματαίωση. Ἡ προθυμία προεγγραφῆς συνδρομητῶν εἶναι συχνὰ καθοριστικὴ για τὴν ἐκδοτικὴ πορεία ἑνὸς ἔργου. Χωρὶς νὰ συγκεντρῶναι ἀπὸ τὶς συνδρομὲς οὔτε τὸ «πεμπτημῶριον» τῆς δαπάνης τοῦ πρώτου τόμου τῆς «Οἰκονομίας» του (Βιέννη 1816), ὁ Δ. Π. Γοβδελάς ἀναγκάζεται νὰ ἀναβάλλει τὴν ἐκδοση τῶν ὑπόλοιπων τόμων, «ἄχρις οὗ βεβαιωθῇ διὰ τὴν πάγκοινων τοῦ Γένους κλίσιν εἰς τὴν τοιαύτην σπουδῆν».²⁶ Ὁ Σπ. Κονδὸς ἐνημερώνει τὸ κοινὸ του μὲ συγκεκριμένους ἀριθμητικὸς ὑπολογισμοὺς: «Προσμένω πρὸ πολλοῦ τὸν κατάλογον τῶν τιμῶν Συνδρομητῶν, ἵν' ἀκολουθήσω τὸν τύπον τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας, ἧς ἐξέδωκα τὴν ἀρχὴν τὸ παρελθὸν ἔτος... ἄνευ τοῦ ἀριθμοῦ 500 Συνδρομητῶν, ὅστις ἐστὶν ἱκανὸς διὰ τὴν δαπάνην τοῦ τύπου καὶ τῆς μετακομιδῆς, ἢ ἐκδοσις ἐξ ἀνάγκης γενήσεται βραδέως... ἐξ ἐναντίας δέ, ἐκδοθήσεται εἰς τόμος κατ' ἔτος».²⁷

25. *A.E.* (1818), 658.

26. *Οἰκονομία πρακτικῆ... ἐκ πολλῶν ἐρανισθειῶσα... ὑπὸ Δημητρίου Παναγιωτάδου τοῦ Γοβδελά, τ. 1*, Βιέννη 1816, σ. ιγ'. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δαπάνης καταβάλλει ὁ ἐπίσκοπος Ρωμάνου Γεράσιμος, προστάτης «παντοίου εἶδους τῆς ὑγιοῦς φιλοσοφίας». Πβ. καὶ *E.T.* (1816), 124: «Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Οἰκονομίας ἐξεδόθη ἤδη πρὸ καιροῦ. Διὰ τὴν τῶν Συνδρομητῶν σπάνιν ἀναβάλλεται ἢ ἐκδοσις τῶν λοιπῶν ἑπτὰ τόμων εἰς διάστημα ἑνὸς χρόνου». Ὁ συντάκτης τῆς ἐκτενοῦς (ἀρνητικῆς) κριτικῆς τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *A.E.* (1816), 181, σχολιάζει, μετὰξ' ἄλλων, τὴν ἀπροθυμίαν τῶν συνδρομητῶν καὶ προτείνει στὸν συγγραφέα νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδοση ἢ νὰ τὴν συντάξει. «Εἶναι ἀμφοτέρω νὰ ἐκδίδωνται μ' ἔξοδα τοῦ Κοινοῦ βιβλία πολύτομα, βαρύντα καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἀνωφελεῖ.» Στὴν κατ'ἀχρηση τοῦ συστήματος τῶν συνδρομῶν, ποῦ ἐπιτρέπει τὴν κυκλοφορίαν ἄχρηστων βιβλίων, ἔχει ἀναφερθεῖ στὸ ἴδιο περιοδικὸ καὶ ὁ Κοραΐης: *A.E.* (1820), 652.

27. *A.E.* (1820), 569. Πβ. καὶ *Μέλισσα* (1821), 337. Σὲ περίπτωσιν ἀναβολῆς τῆς ἐκδοσης, ὁ μεταφραστὴς ὑπόσχεται στοὺς συνδρομητὲς συμπλήρωση τοῦ ἔργου μὲ ἄλλο σύγγραμμα, «χωρὶς τινὸς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ βιβλίου». Πβ. *A.E.* (1818), 572. Συνολικότερα για τὸ θέμα βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Βιβλία μὲ συνδρομητὲς. I. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821)», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 12 (1975), 101-179.

Ἡ καθυστέρηση τῆς ἔκδοσης μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἄλλους λόγους. Ἡ συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη ἐπανέκδοση τοῦ ξένου προτύπου ἐπιβάλλει στὸν εὐσυνείδητο μεταφραστή, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχει ὀλοκληρώσει τὸ κείμενό του, νὰ προσαρμόσει τὴ μετάφραση στὴ νέα ἔκδοση: «Ἐπειδὴ εἰς Παρισίους γίνεται κατὰ τὸ παρὸν νέα ἔκδοσις τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ Γαλλικῆ, ὑπὸ εἰδημόνων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν... ὁ εἰς τὴν Γραικικὴν γλῶσσαν μεταφράζων τὸ Λεξικὸν τοῦτο Κ. Μ. Κούμας, ἐν ᾧ ἦτον ἔτοιμος νὰ στείλῃ εἰς τύπωσιν τοὺς πρώτους τόμους, ἐμποδίσθη διὰ νὰ διορθώσῃ τὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς νέας ταύτης ἐκδόσεως».²⁸ Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ δὲν ἀνήκει ὡστόσο ἀποκλειστικὰ στὸν Κούμα, ἀφοῦ ἔχει νωρίτερα ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὸν Κοραῆ σὲ γράμμα του στὸν Ἀλέξ. Βασιλείου (ἀπὸ 18.1.1811) ἢ ἐπιλεκτικῆ χρησιμοποίησιν τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Clavier: «Εἶπέ [τοῦ Κούμα] νὰ διακώψῃ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, ἕως νὰ σὲ στείλω... τοὺς πρώτους δύο τοῦ νέου... Ἦθελεν εἶσθαι χρυσοῦν ἔργον, ἐὰν ἀντὶ μεταφράσεως ὀλοκλήρου, ἔκαμνεν ἐκλογὴν τῶν ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα ἢ χρήσιμα εἰς τὴν παροῦσαν ἡμῶν κατάστασιν».²⁹

Τὰ προβλήματα ἐνημέρωσης σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγή, τὴ διανομὴ καὶ τὴ διάθεσιν τοῦ βιβλίου προσπαθοῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ πού ἐμφανίζονται τὴν τελευταία προεπαναστατικὴ δεκαετία στὴ Βιέννη καὶ τὸ Παρίσι. Ἐπιδιώκοντας τὴν αὔξησιν «τῆς φιλοκαλίας τοῦ γένους» μὲ ἐργαλεῖο τὴ γνώση καὶ τὴ φιλομάθεια, τὰ περισσότερα περιοδικὰ περιλαμβάνουν τὴν προβολὴ τοῦ ἐντύπου στὶς διακηρύξεις καὶ τοὺς στόχους τους, δημοσιεύοντας σύντομες σχετικὲς ὑπομνήσεις ἀλλὰ καὶ ἐκτενέστερες παρουσιάσεις καὶ βιβλιοκριτικές.

Οἱ ἀγγελίες (/εἰδήσεις) τῆς πλούσιας ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τῆς ἐποχῆς μᾶς παρέχουν, μεταξὺ ἄλλων, πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδιότητα, τὸν τόπο διαμονῆς καὶ (σπανιότερα) τὴν ἡλικία τοῦ μεταφραστῆ, τὰ κίνητρα καὶ τίς προθέσεις του (τὸν «διακαῆ καὶ ἐνθερμον ζῆλο διὰ τὴν πρόοδον τοῦ γένους καὶ τὴν ἀνόρθωσιν τῆς πατρίδος»), τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν πορεία

28. *A.E.* (1811), 312.

29. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ' (1979), σ. 95. Τὴ συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου μὲ τίς βιογραφίες τῶν Ἑλλήνων πού δὲν εἶχαν συμπεριλάβει οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχε ἀποφασίσει καὶ ὁ μεταφραστὴς (βλ. *A.E.*, 1811, σ. 151). Ὁ Κοραῆς στέλνει στὸν Κούμα ἓνα σῶμα ἄδειο τῆς νέας ἀκριβέστερης ἔκδοσης τοῦ Λεξικοῦ καὶ τοῦ σημειώνει ὀρισμένα λάθη. Τοῦ προτείνει νὰ ἀφανίσαι «ἐκουσίως» τὴν παλαιὰ μετάφραση καὶ νὰ συνθέσει ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκλογὴ τῶν βιογραφιῶν ὄλων τῶν Ἑλλήνων. Πβ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 103, 116, 129, 170.

τῆς ἔκδοσης (ὅταν πρόκειται γιὰ πολύτομα ἔργα), τὸ πρωτότυπο ἔργο καὶ τὸν συγγραφέα του, τὴν τύχη καὶ τὴ χρήση τοῦ ἔργου σὲ ἄλλες χώρες, τὸν χορηγὸ τῆς ἔκδοσης, τὶς προσθήκες, παρεμβάσεις, ἀλλαγές καὶ προσαρμογές τοῦ μεταφραστῆ καί, τέλος, χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἐμπορευματοποίηση τοῦ βιβλίου: σχῆμα, δέσιμο, σελίδες, εἰκονογράφηση, τιμὴ (σὲ ξένο νόμισμα: φιορίνια τῆς Βιέννης, τάλιρα ἰσπανικὰ ἢ αὐστριακὰ, ὀλλανδικὰ φλωρία καὶ γρόσια τουρκικὰ· στὶς πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἡ τιμὴ ἐπιβαρύνεται μὲ τὸ «ἀγώγιον») καὶ σημεῖα πώλησης (τὴν κατοικία τοῦ ἐκδότη, τοῦ μεταφραστῆ, ἢ μέσω ἄλλων λογίων καὶ ἐπιστατῶν —(ἐπειδὴ πολλοὶ ἐραστοὶ τῶν μαθήσεων ὁμογενεῖς δὲν ἔχουσι τοὺς τρόπους διὰ τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ καὶ τὴν ἔλλειψιν τῶν φίλων νὰ φέρωσιν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τὸ σύγγραμμα))³⁰ κατὰ πόλεις: Ἰάσι, Βουκουρέστι, Ὁδησσός, Ἰωάννινα, Τεργεστή, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Χίος.

Ἄκομη προσπαθοῦν πρὸς «ἀποφυγὴν τῆς συντυχίας» νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν προτεραιότητα γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδοθεῖ, πιστοποιώντας παράλληλα τὴν ἔνταση τῆς μεταφραστικῆς προθυμίας καὶ τῆς «ἀπερίσκεπτης» ὁμῆς γιὰ τὸ κοινὸ ὄφελος. Ἡ παράλληλη ἐνασχόληση μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο ὁδηγεῖ ἀρκετὲς φορὲς στὴ μερικὴ ἐγκατάλειψη τῆς προσπάθειας.³¹ Γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς προενημέρωσης εἶχε νωρίτερα προειδοποιήσει καὶ ὁ Λόγιος Ἐρμῆς: «Καλὸν εἶναι νὰ κηρυχθῆ πρὸς τοὺς λογίους τοῦ γένους... ὅτι, ὅστις ἐπιχειρῶνται συγγραφὴν ἢ μετάφρασιν συγγράμματός τινος, πρέπει νὰ εἰδοποιῆ ἀμέσως, ὅτι ἄρχισε τοιοῦτον τι, διὰ νὰ μὴν ἐπιχειρῶνται ἐν ταύτῳ καὶ ἄλλος τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον... διότι τὸ γένος ἡμῶν ἔχει χρεῖαν πολλῶν, καὶ πρέπει πολλοὶ πολλὰ νὰ ἐπιχειρισθῶσι καὶ διάφορα, καὶ ὅχι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ· ἂν δὲ τὸ συγγραφὴν ἢ μετάφρασθὲν πόνημα,

30. *A.E.* (1813), 132.

31. Πβ. τὴ Δήλωση τῶν Κ. Λιβέριου, Στ. Κανέλου καὶ Ἀθ. Βογορίδη, οἱ ὁποῖοι ἐπιχείρησαν τὴ μετάφραση τοῦ: L.-B. Francoeur, *Cours complet de Mathématiques pures*, Παρίσι 1809, καὶ παραιτοῦνται μόνις πληροφορήθησαν ὅτι ὁ Ἰω. Σελεπῆς, διδάσκαλος τῶν μαθηματικῶν στὴ Χίο, ἔχει ἔτοιμη τὴ δική του μετάφραση πρὸς ἔκδοση (*A.E.*, 1816, σ. 222). Μερικοὺς μῆνες πρὶν, εἶχαν ἀναγγεῖλει τὴ μετάφρασή τους ἀπὸ τὸν *E.T.* (1816, σ. 44). Τὴ μετάφραση τοῦ Σελεπῆ συστήνει καὶ ὁ Κοραῆς στὸν Ἰάκ. Ρῶτα, ὅταν ὁ τελευταῖος τοῦ ζητᾷ μαθηματικὰ εὐληπτα (ἐπιστολὴ ἀπὸ 2.3.1819: Ἰαλληλογραφία, τ. Δ' (1982), σ. 149). Οἱ Κανέλος καὶ Βογορίδης ζητοῦν ἀργότερα πληροφορίες γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἔργου (*A.E.*, 1818, σ. 434· πβ. καὶ 1819, σ. 607). Τὴ δευτέρη, διορθωμένη καὶ συμπληρωμένη ἔκδοση τοῦ ἴδιου συγγράμματός ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1819, ἀναλαμβάνει νὰ μεταφράσει ὁ Κων. Μινωίδης Μηνάς (πβ. τὴ σχετικὴ Εἴδηση στὸν *A.E.* (1820), 181-183 καὶ στὴν *Καλλιόπη* (1820), 75-76).

ἀφ' οὗ ἐξέληθ' ἀπὸ τὰ πιεστήρια τοῦ τύπου, φανῆ ἑλλιπές, καὶ ὅπως ἀχρεῖον, τότε δικαίως ἤμπορεῖ ἄλλος... νὰ ἐκδώσῃ καλλίτερον.»³²

Ἄλλοτε ὁ Λόγιος Ἐρμῆς, τὸ σημαντικότερο ἔντυπο γενικῆς παιδείας τῆς περιόδου, ὄχι μόνον γιὰ τὴ μακροβιότητά του, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ περιεχόμενό του, ἀναγνωρίζει καὶ προβάλλει μὲ διάφορες ἀφορμὲς τὴ σημασία τῆς μετάφρασης στὴ διάδοση τῆς γνώσης καὶ τῶν μαθήσεων. Οἱ ἀγγελίες ποὺ δημοσιεύονται ἀπὸ τὶς στήλες του διερευνοῦν τὶς προθέσεις τοῦ κοινοῦ καὶ παράλληλα ἐπεξηγοῦν ἢ ἀποκαλύπτουν τὴν ἐκδοτικὴ πρόθεση: «Ἡ ἑλλειψὶς βιβλίων εἰς τὴν διάλεκτον τοῦ γένους μου, τόσον διδασκτικῶν, ὅσον καὶ διασκεδαστικῶν, ἐπαραινέθησαν καὶ ἐμέ, καθὼς καὶ ἄλλους πολλούς, νὰ ἐπιχειρήσω, ἀγκαλὰ καὶ χολῶς, μετάφρασιν βιβλίου τινὸς ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ. Ἐκλεξά λοιπὸν τὰς Περιηγήσεις τοῦ Ἀντήνωρος εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀσίαν [Et.-Fr. Lantier, *Voyages d'Antenor en Grèce et en Asie*, Παρίσι 1798]... βιβλίον νόστιμον, περίεργον καὶ ὠφέλιμον... Συνδράμετε, Εὐγενέστατοι Ἕλληνας, εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τοιοῦτου βιβλίου, παραθαρρύνοντες τὸν μεταφραστὴν καὶ παροξύνοντες αὐτὸν εἰς μετάφρασιν καὶ ἄλλων πολλῶν».³³

Μὲ κίνητρο τὴ φιλομάθεια καὶ τὸ ζῆλο γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ γένους, τὸ περιοδικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνημέρωση καὶ τὴν παρουσίαση τῶν ἐκδόσεων

32. *A.E.* (1813), 213. Ἡ ὑπερβολικὴ σπουδὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀποκλειστικότητος γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθεῖ, καθὼς καὶ ἡ ἀπροσδιοριστία τοῦ χρόνου ἀναμονῆς τῆς ὀλοκλήρωσης τῆς μετάφρασης, προκαλοῦν κάποτε ἀντιδράσεις: πβ. *A.E.* (1820), 709-710.

33. *A.E.* (1812), 349. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα τῆς ἀγγελίας καὶ τοῦ μεταφραστῆ τοῦ ἔργου, βλ. *Βολταίρου Τὰ περὶ τὸν Σαδίκην ἢ τὴν Εἰμαρμένην*, ἐπιμ. Μ. Μητσού, Ἀθήνα 1991, σ. 188. Μεταφρασμένο σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας, τὸ ἀφήγημα αὐτὸ ποὺ περιγράφει μὲ τρόπο ἀτελὴ τὰ ἦθη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, χαρακτηριστικῶς ὡς ὁ Ἀνάχαρις τῶν «foudoirs». Πβ. J.-M. Quéard, *La France Littéraire*, τ. 4, Παρίσι 1964, σ. 541. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τοῦ J.-J. Barthélémy (μεταφράστηκε ἀγγλικά, ἰσπανικά, γερμανικά, ἰταλικά, ὀλλανδικὰ κτλ.) προκαλεῖ τὴ συγγραφὴ καὶ ἀκολούθως τὴ μετάφραση σειρᾶς ἔργων μὲ ἀντίστοιχο περιεχόμενο. Σὰν συνέχεια τῆς Περιήγησος τοῦ Ἀνάχαρη στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα, ἀναγγέλλεται καὶ ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ I. A. Fessler, «Ἀλέξανδρος ὁ πορθητῆς» (*Alexander der Eroberer*, Βερολίνο 1797). Βλ. *A.E.* (1819), 717-718. Γιὰ τοὺς μιμητὰς τοῦ ἔργου, ποὺ παρεκτρέπονται σὲ «ἀηδεῖς» ἀπεραντολογίας καὶ ἀσυνάρτητες φλυαρίες, βλ. *A.E.* (1817), 407. Στὸν Ἀνάχαρη ἀναφέρεται —ἐκ τῶν ὑστέρων— καὶ ὁ Κούμας, ὅταν μεταφράζει τὸν «Ἀγάθωνα» τοῦ Wieland (*Βειλάνδου Ἀγάθων*, τ. 1, Βιέννη 1814, σ. λα') σχολιάζοντας τὴν κοινὴ θεματικὴ ἀφετηρία τῶν δύο ἔργων: τὴν περιγραφή τῆς ζωῆς τῶν «παλαιῶν» Ἑλλήνων.

πού ήδη κυκλοφοροῦν μεταφρασμένες στὰ ἑλληνικά, προτείνει καὶ ὑποδεικνύει τὴ μετάφραση ὀρισμένων ἔργων «διαφημιζομένων μετὰ κλέους ἀνὰ πᾶσαν τὴν πεφωτισμένην Εὐρώπην διὰ τὸ ἐντελές, εὐμέθοδον, καὶ εὐτακτον τῆς ὕλης αὐτῶν».³⁴ Ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸ γένος προχωρεῖ στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἐπιστῆμες, καὶ μεταφράζει τῶν σοφῶν Εὐρωπαϊῶν τὰ συγγράμματα, τὸ περιοδικὸ θεωρεῖ χρέος του νὰ πληροφορήσει τοὺς ἀναγνώστες του ἀπὸ τῆ στήλη τῆς Βιβλιογραφίας γιὰ τὶς πρόσφατες γαλλικὲς ἐκδόσεις σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ, ἰατρικὴ, γεωμετρία καὶ τὴν ἀστρονομία τῶν Ant. Libes, F. Vicq d'Azyr, J.-B. Biot, J.-B. Delambre κ.ἄ.³⁵ Ἡ μετάφραση καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ ξενόγλωσσο ἔντυπο φαίνεται ἐξάλλου νὰ κυριαρχεῖ καὶ σὲ δύο ἀπὸ τὶς πέντε προσχεδιασμένες ἐνότητες ὕλης τοῦ περιοδικοῦ: στὶς ἀγγελίες (/βιβλιοκρισίες) τῶν μεταφρασμένων «εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν» βιβλίων καὶ στὶς καταχωρίσεις τῆς «συμπερωτέρας καὶ δραστηκωτέρας εἰς τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων» μεταφρασμένης ξένης ἀρθρογραφίας.³⁶

Τὴ θέση καὶ τὴ σημασία τῆς μετάφρασης σὲ μιὰ φιλολογικὴ ἐφημερίδα ἔχει ὑποδείξει καὶ ὁ Κοραΐς, σχεδιάζοντας τὴν εἰκόνα «τοῦ μέλλοντος μετακινωτοῦ ἐφημεριδογράφου»: θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει τὶς «διδασκαλικώτερες» γλῶσσες τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μεταφράζει πιστὰ καὶ χωρὶς παρανοήσεις τὰ χρησιμότερα ἄρθρα ἀπὸ τὶς ξένες ἐφημερίδες, περιορίζοντας ἀναγκαστικὰ τὸ χῶρο γιὰ τὶς διατριβὲς ὁμογενῶν. «Εἰς ὀλίγα λόγια, ἡ ἐφημερὶς δι' ἡμᾶς πρέπει νὰ ᾔται ἀληθῆς ἀνθολογία καὶ μετακένωσις τῶν ἀποκτηθέντων ἀπὸ τὰ φωτισμένα γένη καλῶν, εἰς τὸ γένος ἡμῶν.»³⁷

34. Μεταξὺ ἄλλων, τὸ *System der theoretischen Philosophie* τοῦ Krug (A.E., 1811, σ. 165): τὸ *Origines des découvertes attribuées aux modernes* τοῦ L. Dutens· τὸ σύγγραμμα τοῦ Chr. Meiners πού πραγματεύεται «Περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα» καθὼς καὶ τὸ ἔργο τοῦ πολυμαθοῦς G. Fr. Creuzer, «Συμβολικὴ καὶ μυθολογία τῶν παλαιῶν ἔθνων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Ἑλλήνων», γιὰ νὰ μάθουν οἱ νέοι Ἑλληνες πόσο πολύτιμος θησαυρὸς περιέχουν τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους (A.E., 1812, σ. 224).

35. A.E. (1813), 160.

36. «Ἀνακλήρυξις πρὸς τοὺς Ἑλληνας περὶ τῆς ἐξακολουθήσεως τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ»: A.E. (1816), 392-393. Μὲ τὰ ἴδια ἐπίθετα («συμπερωτέρας» καὶ «δραστηκωτέρας») ἔχει δύο χρόνια πρὶν προσδιορίσει τὴ χρήσιμη μετάφραση καὶ ὁ Κοραΐς (βλ. σημ. 37). Ὁ ἴδιος ἀσκεῖ ἀργότερα κριτικὴ στὶς «ἀνωφελεῖς» μεταφρασμένες διατριβὲς πού δημοσιεύει τὸ περιοδικὸ ἀπὸ «φιλοφρονητικὴ ἐπιμέλεια» καὶ ἀπευθύνονται μόνον σὲ ὄσους σπουδάζουν εἰδικὰ κάποια ἐπιστήμη. A.E. (1819), 671.

37. Α. Κοραΐς, «Εἰς τὴν ἔκδοσιν [1814] τῶν Βίωσις τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 564. Πβ. καὶ ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου (ἀπὸ

Τὴν ἔλλειψη κατ'ἀλληλων καὶ ὀργανωμένων μηχανισμῶν διάδοσης, διακίνησης καὶ προώθησης τοῦ βιβλίου, βασικὴ προϋπόθεση τῆς «ταχείας διαδόσεως τῶν φώτων εἰς τὴν Ἑλλάδα», δὲν μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα καὶ τὰ σχόλια τῶν περιοδικῶν. Ἡ ἀποστολὴ τῶν βιβλίων στὶς πόλεις ὅπου βρίσκονται οἱ συνδρομητὲς τους περιορίζει σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ ἀντιτύπων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διατεθοῦν στὸν τόπο ἐκδόσεώς τους καὶ νὰ πουληθοῦν σὲ ὁμογενεῖς καὶ ἄλλογενεῖς («πεπαιδευμένους») ἀγοραστές. Ἡ ἀναγκαιότητα ὑπαρξῆς καὶ λειτουργίας βιβλιοπωλείων/ἐκδοτικῶν ὀργανισμῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς (μεταφραστές) καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῶν φιλολογικῶν περιοδικῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν τοὺς ὅρους καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς βιβλιοαγορᾶς.³⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ βιβλιοπωλεῖα στὸ Βουκουρέστι, τὴν Ὁδησσὸ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη,³⁹ σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Ph. J. Schallbacher, βιβλιοπώλη στὴ Βιέννη, στὴ συγκέντρωση, τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ διακίνηση τῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς (κλασικῆς καὶ νεότερης) γραμματείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καὶ νεοελληνικὲς μεταφράσεις τῶν Fontenelle, Beccaria, Buttmann, Molière κ.ἄ.⁴⁰

19.1.1812): «δὲν χρειάζεται μεγάλη σοφία ... ἀλλὰ καιρὸς, δαπάνη, συλλογὴ ἐφημερίδων φιλολογικῶν Γαλλ. Γερμαν. Ἄγγλ. Ἱταλ. διὰ νὰ γένη ἐξ αὐτῶν ἀπάνθισμα κριτικόν, καὶ ἀληθὲς μετακένωμα ἀπὸ τὰ σοφὰ καυκία τῶν Εὐρωπαίων εἰς τὰ ἀπαίδευτὰ μὲς καὶκαλα», *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 174 καθὼς καὶ διάσπαρτες μνεῖες στὶς σ. 189, 190, 521.

38. «[Δὲν] ἔχομεν, ὡς ἔχουν τ' ἄλλα ἔθνη τῆς σοφῆς Εὐρώπης, βιβλιοπώλους ἀγοράζοντας καὶ ἐκδίδοντας δι' ἰδίας αὐτῶν δαπάνης τὰ συγγράμματα τῶν ὁμογενῶν των λογίων, διαπίστωνε ὁ κριτικὸς τῆς «Οἰκονομίας» τοῦ Γοβδελά, *Α.Ε.* (1816), 179-180. Γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐνὸς τακτικοῦ «κατὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν τρόπον» βιβλιοπωλείου, βλ. τὸ ἴδιο, σ. 410. Πβ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου (1780, 1783)», *Λωδῶνη* 10 (1981), 139-165 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σ. 141, σημ. 1).

39. «Ὁ τιμιώτατος κύριος Ἰωάννης Σκαρλάτος εἰς Βουκουρέστιον ἐσύστησε βιβλιοπωλεῖον, καὶ δέχεται εἰς κομμισιόνι ὅσα βιβλία τῶ σταλῶσι διὰ πώλησιν. Ὁ ἴδιος ἠμπορεῖ καὶ ν' ἀγοράσῃ ἀπὸ τοὺς ἐκδότας ἱκανὴν ποσότητα βιβλίων, ἀνίσως τῶ συμφέρει καὶ συμφωνήσῃ μετ' αὐτῶν περὶ τῆς τιμῆς», *Ε.Τ.* (1818), 16. Τὴν εἶδηση τῆς ἱδρυσεως βιβλιοπωλείου στὴν Ὁδησσὸ δημοσιεύει ὁ *Α.Ε.* (1821, σ. 114): «Ὁ κύριος Νικόλαος Β. Γκούστης... δέχεται βιβλία καὶ διὰ πώλησιν καὶ διὰ συναξιν συνδρομητῶν. Συστηνομένης δὲ καὶ τῆς ἐκεῖ τυπογραφίας, θέλει ἀγοράζει καὶ χειρόγραφα ἀπὸ τοὺς ὅσοι θέλουν νὰ τὰ πωλῶσι διὰ νὰ ἐκδίδωνται». Γιὰ τοὺς βιβλιοπώλες ποὺ διαθέτουν στὴν Κωνσταντινούπολη τὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Voltaire, *Τὰ περὶ τὸν Σαδίκην ἢ τὴν Εἵμαρμένην* ἀπὸ τὸν Δ. Ν. Ἰσκεντέρη, βλ. *Καλλιόπη* (1819), 166 καὶ *Α.Ε.* (1819), 715.

40. Βλ. ἀντίστοιχα *Α.Ε.* (1817), 377-379· (1819) 718-720· *Ε.Τ.* (1817), 518·

Παρακινούμενος «ἀπὸ ἓνα πατριωτικὸν ἐνθουσιασμόν, χωρὶς νὰ βάλλει εἰς τὸν νοῦν του τοὺς κόπους καὶ τὰς ἀγρυπνίας», καὶ παραγνωρίζοντας τὶς δυσκολίες μιᾶς ἀβέβαιης ἐκδοτικῆς περιπέτειας, ὁ μεταφραστὴς, ἐπωφελούμενος ἀπὸ τῆ γλωσσομάθειά του καὶ τὴν παραμονή του στὶς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, κοντὰ σὲ βιβλιοθῆκες καὶ τυπογραφεῖα, ἐπιμένει στὶς δραστηριότητές του, ἐκφράζοντας τὶς ἀνησυχίες, τὶς ἀμφιβολίες καὶ τὶς ἰδέες του.

Ἡ παράλληλη αὐτονόμηση τοῦ μεταφραστῆ καὶ ἡ ἀνάδειξή του σὲ λόγια προσωπικότητα διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ χρήση τῶν ὑποσημειώσεων, ποὺ μὲ τὴ μορφή σχολίων διορθώνουν ἢ ἐπεξηγοῦν τὸ κείμενο, τὴ διάθεση παρεμβάσεων, συμπληρώσεων καὶ προσαρμογῶν, καὶ κυρίως τὴ σύνθεση προλόγων, ποὺ πολλὲς φορὲς ἀποτελοῦν στοχαστικὰ δοκίμια προβληματισμοῦ καὶ κριτικῆς τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος.

Ἡ Εὐγ. Βουλγαρῆς, μεταφράζοντας τὸ *Περὶ τῶν Διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας Δοκίμιον* (Λιψία 1768), ἐμπλουτίζει τὸ κείμενό του μὲ ἀφθονα ἱστορικὰ καὶ κριτικὰ ὑποσημειώματα, ἀντιρρητικὰ ἢ συμπληρωματικὰ, ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς συγγραφεῖς, διορθώνοντας τὴν ἀκρίβεια τῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας καὶ τὴν ἀληθοφάνεια τῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων. Τὴν ἀναγκαιότητα τῶν σημειωμάτων τοῦ μεταφραστῆ δικαιολογεῖ καὶ ἐπιβάλλει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς: «σημειώματα ἀναγκαῖα πάντως, ἢ πρὸς σαφηνισμόν τῶν δυσχερεστέρων τόπων... ἢ πρὸς ἐπίκρισιν καὶ διόρθωσιν τῶν μὴ καλῶς λεγομένων. Πολλὰ δὲ ἀπαντῶσι τοιαῦτα, ἐν οἷς ὁ Συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιον φρόνημα, καὶ τὸ ἴδιον ἦθος. Ὁ Βολτάριος εἶναι πάντοτε Βολτάριος, καλὰ κακοῖς συναναφῶρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμιγνύς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου, τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμψεως ἄξια».⁴¹

Φιλολογικὸς Τηλέγραφος (1819), στ. 131-132 καὶ *Καλλιόπη* (1819), 160, 206. Στὴ Βιέννη ἑλληνικὰ βιβλία (μεταφράσεις) διέθεταν καὶ οἱ βιβλιοπῶλες Κωνστ. Κουσκουρούλης (*E.T.*, 1812, σ. 24) καὶ J. G. Heubner (*A.E.*, 1819, σ. 715). Γενικότερα γιὰ τὰ θέματα αὐτά, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ εὐρυχωρία τοῦ βιβλίου», *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1982, σ. 145-156.

41. [Voltaire,] *Περὶ τῶν Διχονοιῶν... Ἐκ τῆς Γαλλικῆς... μεταφρασθέν*, Λιψία 1768, φ. 2 χ.ἀ. Ὁ Βουλγαρῆς προσθέτει στὶς σημειώσεις του ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Peter Clarke γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Ρακίνα, τὴ γαλλικὴ Ἱστορία τοῦ Βολταίρου, καθὼς καὶ σχόλια ἀντιρρητικὰ στὸν Ἀλλάτιο κ.ἄ. Ὁ μεταφραστὴς δὲν διστάζει νὰ ἀμφισβητήσει τὸν συγγραφεὺς: «ἐκεῖνο πάλιν ὅπου ὁ Συγγραφεὺς λέγει, ὅτι ἔχομεν βεβαιότητα πὼς ὁ Πέτρος ἐπροχώρησεν ἕως εἰς τὴν Βαβυλῶνα, φαίνεται μοι ὅτι τὸ λέγει πολλὰ πεποιθῶτως, καὶ ὅτι ὄλιγους θέλει εὑρεῖ ὅπου νὰ ἔχουν τὴν αὐτὴν βεβαιότητα. Ἐγὼ τοῦλάχιστον

Εισηγητής του έργου του «κλεινοτάτου» abbé de La Caille στην ελληνική παιδεία, ο Μοισιόδαξ μεταγλωττίζει τὰ Μαθηματικά, επιδιώκοντας τὴ σαφήνεια καὶ τὴν πληρότητα καὶ προσαρμύζοντας τὸ κείμενο στὶς φροντιστηριακὲς διδακτικὲς ἀνάγκες: «Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ποῦ καὶ ποῦ σύντομος πολλά, καὶ τὸ πλεόν παρεγενντρίζει ἐνίοτε καὶ πράγματα ἔξω τοῦ καιροῦ. Ἐγὼ ἐνόμισα καθῆκον μου νὰ ἀναπτύξω αὐτὸν πανταχοῦ πεπληρωμένος, ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί». ⁴² Ὁ Κοδρικῆς παραθέτει ἐνδείξεις τοῦ κύρους τῆς εὐρυμάθειάς του ὑπομνηματίζοντας τὸν Fontenelle μὲ σημειώσεις ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια: «Ὅλας τὰς ὑποσημειώσεις τὰς ἐρανίσθη, ἄλλας μὲν, ἀπὸ συγγραφεὺς συστηματικούς, ἄλλας δέ, καὶ μάλιστα τὰς περισσοτέρας ἀπὸ τὴν μεθοδικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν. Ὅθεν ἂν τινὰς... δυσαρεστηθῆ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, ἄς ἰξέρη ὅτι εἶναι τοιούτων συγγραφέων, ὅπου δὲν καταδέχονται ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε νὰ ἀπολογηθοῦν, ἂν ὅμως καὶ δυσαρεστηθῆ εἰς τὴν μετάφρασιν... ἀδιαφορῶ». ⁴³

(καὶ τὸν ζητῶ συγγνώμην) δὲν εἶμαι βέβαιος» (στὸ ἴδιο, σ. 6). Ἡ ἔκδοση συμπληρώνεται μὲ ἔργο τοῦ μεταφραστῆ, τὸ «Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας». Ἀναφορὰ στὶς «περιέργες» σημειώσεις τοῦ ἔργου κάνει καὶ ὁ Α.Ε. (1812), 172, σὲ ἐργογραφικὸ τοῦ σημείωμα γιὰ τὸν Βούλγαρη.

42. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Ἀπολογία..., σ. 45, σημ. 1. Στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα ἡ (χειρόγραφη) μετάφραση ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες τῆς διδακτικῆς πράξης. «Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰ. οἱ παρ' ἡμῖν λόγοι προσέφερον εἰς τοὺς μαθητὰς ὡς ἐγχειρίδια διδακτικὰ μεταφράσεις δοκιμῶν ἔργων τῶν ἐν Εὐρώπῃ σοφῶν», ἔγραφε ὁ Μ. Ι. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, Ἀθήνα 1976, σ. 20. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ La Caille ἀπὸ τὸν Σπυρ. Ἀσάνη (ἀπὸ τὰ λατινικὰ) καὶ τὶς ἐκδόσεις τῆς ἀπὸ τοῦ Ἰωῆ Σπαρμιώτη (Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς τε καὶ Ἀλγέβρας, Βενετία 1797) καὶ Κ. Μ. Κούμα (Τῶν κωνικῶν τομῶν ἀναλυτικὴ πραγματεία, Βιέννη 1803), βλ. Γ. Καρᾶς, Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία, Α': Τὰ Μαθηματικά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 42, Ἀθήνα 1992. Πβ. καὶ Κ. Μ. Κούμας, Ἱστορία τῶν ἀνθρώπων πρᾶξεων, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 573, 585.

43. Ὁμιλία περὶ πληθῶς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ..., Βιέννη 1794, σ. xxxiii. Οἱ προσθῆκες τοῦ μεταφραστῆ, ἐνισχύοντας τὴν ἀφηγηματικὴν του αὐτονομία,μποροῦν νὰ τοῦ προσδώσουν συμπληρωματικὰ τὶς ιδιότητες ἐνὸς συγγραφέα-ἐρανοστῆ ἐπιστημονικῶν ἢ ἀκόμη καὶ ποιητικῶν συνθεμάτων. Μεταφράζοντας τὴν ἐπιτομὴ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ Domairon (Βιέννη 1812), ὁ Ἀθ. Σταχειρίτης συνεχίζει τὴν ἔκθεση ἱστορικῶν γεγονότων μιᾶς πεντηκονταετίας (1760 ἕως 1811): «Ἐτυπώθη ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος τόμος τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταχειρίτου μεταφραθείσης καὶ μέχρι τοῦδε ἀναπληρωθείσης γενικῆς Ἱστορίας τοῦ Δομαριῶν... Προσετέθησαν δὲ καὶ ὅλα τὰ νεώτερα καὶ περιεργίαι ἄξια συμβεβηκότα... μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ νῦν σωζομένου πολέμου μεταξύ Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ἐκ πηγῶν Ἱστορικῶν καὶ ἀποδεδειγμένων ἀληθειῶν οἷον, ὁ πόλεμος τῆς Ἀγγλίας μετὰ τῆς βορείου Ἀμερικῆς... τὰ συμβεβηκότα ἐν τῇ Δανιμαρκίᾳ, ἐπὶ τῆς βασιλείσης Μαθίλδης... ὁ τραγικὸς θάνατος

Συγκεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ταχύτερη ἀλλὰ καὶ πληρέστερη διάδοση τῶν γνώσεων καὶ τῶν μαθησέων, ὁ μεταφραστὴς θέλει νὰ ἐνημερώσει τὸ ἔργο του μὲ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς σχετικῆς ἐπιστήμης. «Ὅταν ἡ χρῆση τῆς τελευταίας ἐκδοσης τοῦ προτύπου δὲν ἀρκεῖ, ἡ παρέμβαση τοῦ μεταφραστῆ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ καὶ στὶς προσθήκες τοῦ συγγραφέα. Μεταφράζοντας τὴν Ἀστρονομία τοῦ Lalande, ὁ Φιλιππίδης σημειώνει: «Ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἀπὸ τὴν ὑστερινὴν ἐκδοσιν τὴν εἰς τοὺς 1795. Μὲ ὅλον τοῦτο, ἕως τῶρα [=1803] ἔγιναν εὐρέσεις εἰς τὴν ἀστρονομίαν· ὁ Λαλάνδ μοι ἔπεμψεν αὐτάς εἰς τινὰς διορθώσεις καὶ τὰς ἔβαλα εἰς τὴν μετάφρασιν».⁴⁴ Ἀρχίζοντας, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱατρικῶν του σπουδῶν στὸ Παρίσι, τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ L.-P. Jussieu, *Simon de Nantoua* (Παρίσι 1818) ὁ Ἰώσηπος Δούκας προσσαρμύζει τὸν τίτλο (: «Ὁ καλὸς Συμεὼν») καὶ τὸ κείμενο στὶς περιστάσεις καὶ τὰ ἤθη τῶν συμπατριωτῶν του, μεταφέροντας τὸ χῶρο τῆς δράσης στὴν Ἑλλάδα. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, οἱ ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέα ὑπῆρξαν ὠφέλιμες: «Ὁ κύριος Ἰουσιὸς φίλος καὶ συνάδελφός μου... καὶ φιλέλληνας τὰ μέγιστα, μὲ κοινοποιεῖ πολλὰς νέας ἰδέας ὡς καὶ τινὰ κεφάλαια πραγματευόμενα περὶ ὑποθέσεων ἀναφερομένων εἰς τὸ γένος. Ὡστε ἡ μετάφρασίς μου ἔχει προτέρημα ὄχι κοινόν, δηλαδὴ ὅτι γίνεται ὑπ' ὄψιν τοῦ συγγραφέως».⁴⁵

Γουστάβου τοῦ γ', βασιλέως τῆς Σβηκίας...», *E.T.* (1812), 402· πβ. καὶ *A.E.* (1812), 40. Ἀφοῦ ἀλλάξει ὀρισμένα ὀνόματα ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ δράματος, ὁ Κ. Α. Ἀμηρᾶς, μεταφραστὴς τοῦ Μεταστάσιου, παρεμβάλλει στὴ ροὴ τῆς ἀφήγησις σὲ πεζοὺ ἐμμέτρους στιχοῦργικὰς συνθέσεις: «Εἰς τὰς διεξοδικὰς νύκτας ἐνὸς χειμῶνος, μετὰξὺ εἰς ὅσα ἄλλα ἐπεχειρήσθην... ἀπεφάσισα νὰ μεταγλωττίσω καὶ τὸ παρὸν δράμα... διὰ νὰ γίνῃ ὅμως πλέον περιδιαβαστικόν, ἐπρόσθεσα καὶ εἰς τὸ τέλος διαφόρων σκηνῶν ἕνα στιχοῦργημα συνθεμένον ἀπὸ ὀκτώ στίχους τὸ καθ' ἓν», *Ὁ Ρουζιέρος... Δράμα... Ἀββᾶ Μεταστάσιου... Μεταφρασθὲν... παρὰ Κωνσταντινοῦ Ἀμηρᾶ*, Κωνσταντινοῦπολι 1807, σ. 2 γ.ἀ.

44. *Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας Συγγραφείσα ὑπὸ Ἱερωνίμου Λαλάνδ... Μεταφρασθεῖσα... παρὰ Α. Δ. τοῦ Φιλιππίδου*, τ. 1, Βιέννη 1803, σ. xliii. Ὁ Φιλιππίδης, ἀπὸ τὸ Ἰάσι, ἐξασφαλίζει τὴν ἀποστολὴ τῶν σημειώσεων τοῦ Lalande χάρις στὶς φροντίδες τοῦ Barbié du Bocage. Ὁ Lalande, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν καθυστέρηση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου, μὲν τελικὰ ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῆς. Ὁ ἴδιος εἶχε ἀναφερθεῖ στὴ μεταφραστικὴ πρόθεσι τοῦ μαθητῆ του στό: «Histoire de l'Astronomie pour l'année IX (1801)», *Magasin Encyclopédique* (1801), 165. Βλ. Δανιὴλ Φιλιππίδης-Barbié du Bocage - Ἀνθιμὸς Γαζῆς *Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, ἐπιμ. Δικ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1966, σ. 52, 60 κ.ἐ. Ὁ B.d.B. πληροφορεῖ ἀντίθετα τὸν Γαζῆ ὅτι ὁ Fourcroy μεταφράζει γαλλικὰ τίς σημειώσεις τῆς ἐκδοσῆς του στὰ ἑλληνικὰ (*Χημικὴ Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802) γιὰ νὰ τίς χρησιμοποιοῦσι (σὸ ἴδιο, σ. 107).

45. *A.E.* (1818), 500. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν «Ἐταιρεία τῆς Ἀλληλοδιδασκαλίας» («Société pour l'instruction élémentaire») ὡς τὸ ὠφελιμότερο

Στις ενέργειες και τις πρωτοβουλίες που εκδηλώνονται στη διάρκεια του νεοελληνικού διαφωτισμού με κοινό στόχο την πνευματική και πολιτισμική προαγωγή του γένους, διακρίνεται έμφανώς ή παρουσία και ή συμβολή του Κοραΐ με την έπιμονή, τή διάρκεια, τήν εύστοχία και τήν άποτελεσματικότητά της. Κορυφαίος εκπρόσωπος λογίου εμπόρου, ό Κοραής άσχολείται με ποικίλους τρόπους με τήν καλλιέργεια τής παιδείας: ίδρυση και άνασυγκρότηση σχολείων και βιβλιοθηκών, έγκατάσταση τυπογραφίας, άγορά και άποστολή βιβλίων με στόχο τή συγκρότηση συλλογών, ανάπτυξη τής έκδοτικής παραγωγής.

Έπιδιώκοντας τήν άνανέωση τής γνωριμίας του νέου έλληνισμού με τους προγόνους του και παράλληλα τή «μετακένωση» τής δυτικής παιδείας στήν Ελλάδα, ό Κοραής συνδέει τήν έθνική άναγέννηση και τήν προθυμία άπελευθέρωσης άπό τή βαρβαρότητα με τόν πολλαπλασιασμό τών βιβλίων και τή διάδοση τών μεταφράσεων. Άνασκειάζοντας τό χαρακτηρισμό του «άμαθοῦς» που πρόσφατα είχε άποδώσει ό Γερμανός J. S. Bartholdy στους νεοέλληνες, ό Κοραής σημειώνει: «Ό καλός οὔτος Βαρθόλδους έκλεισε τους όφθαλμούς εις τήν φανεράν του Έλληνικού γένους προθυμίαν νά έλευθερωθῆ άπό τήν βαρβαρότητα, προθυμίαν άποδεδειγμένην άπό τόσας σοφών άλλογλώσσων συγγραμμάτων μεταφράσεις, όσαι έκδίδονται καθ' ήμέραν».⁴⁶

Γιά λόγους βιοποριστικούς επιδίδεται ό ίδιος, τά χρόνια τών σπουδών του στο Montpellier και τής μετέπειτα παραμονής του στο Παρίσι, σε μεταφράσεις θεολογικών έργων στα έλληνικά καθώς και ιατρικών συγγραμμάτων άπό τή γερμανική και τήν άγγλική γλώσσα στη γαλλική. Μετάφρασμα είναι ή πρώτη του τυπωμένη εργασία, ή *Όρθόδοξος διδασκαλία του μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα* (Λιψία 1782). Τόν ίδιο χρόνο έγινε και άλλη έκδοση του έργου αύτου άπό τόν Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη. Στις πρώτες του έπιστολές προς τόν Πρωτοψάλτη, ό Κοραής άναφέρεται διεξοδικά στα θέματα τής έκδοσης και τής διανομής τής μετάφρασης, που γρά-

πρός χρῆσιν του «κοινού λαού» και μεταφράσθηκε σε πολλές γλώσσες. Για τις μετάφρασεις και τις διασκευές του έργου στα έλληνικά στη διάρκεια του 19ου αι. βλ. Β. Πάτσιου, «L.-P. Jussieu, *Simon de Nantoua* (1818). 'Η περιπλάνηση του άγαθού εμπόρου και οι άφηγηματικές προσαρμογές της στα έλληνικά», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Λογοτεχνία και Ίστορία» (Τμήμα Γαλλικής γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Άθηνών, 9-11 Οκτ. 1992) (ύπό έκδοση).

46. Α. Κοραής, «Τά εις τήν έκδοσιν [1807] του Ίσοκράτους Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 221-222, σημ. 2. Για τó ρόλο τών μεταφράσεων στήν παιδεία και τήν άναγέννηση του έλληνισμού, βλ. τó ίδιο, σ. 313.

φηκε για να μη θεωρούν οι Ευρωπαίοι τους Έλληνες υποδεέστερους ως «άκατηχήτους». Θεωρώντας προτέρημα του κειμένου του τη συμφωνία με το πρωτότυπο, χωρίς προσθήκες και αφαιρέσεις, ο Κοραής αναστατώνεται με την «άθλια», όπως την χαρακτηρίζει, έκδοση του Λαμπανιτζιώτη. Η τιμή του βιβλίου (ένα γρόσι), ή αδιαφορία στην αγορά και ο άργος ρυθμός πώλησης απογοητεύουν τον μεταφραστή: «με περισσοτέραν εύκολίαν πωλούνται του Γαδάρου αί φυλλάδες, πάρεξ τὸ πόνημα ἐνὸς σοφοῦ Ἀρχιερέως μεταφρασθέν, ἂν ὄχι ἀπὸ σοφόν, με ἐπιμέλειαν ὅμως καὶ ζήλον».⁴⁷

Στὰ τυπογραφικά, μεταφραστικά και οικονομικά προβλήματα τῶν γαλλικῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τῶν C. G. Selle, W. Black κ.ἄ. ἀναφέρεται ὁ Κοραῆς στὴν ἀλληλογραφία του με τοὺς Chardon de la Rochette καὶ Bern. Keun (τὰ ἔτη 1795-1797). Με τὸν Πρωτοψάλτη ὁ τόνος γίνεται ἐξομολογητικός: «Ἀναγκασθόμενος διὰ νὰ σπουδάξω ἡμέραν καὶ νύκτα νὰ κερδαίνω καὶ αὐτὴν τὴν ὀλίγην ζωοτροφίαν, μετέφρασα τέσσαρα συγγράμματα, τρία ἀπὸ τὸ γερμανικὸν καὶ τὸ τέταρτον ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν διάλεκτον. Ἀφῆνω σε νὰ καταλάβῃς πόσον αὐτὴ ἡ κακοπάθεια τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ πνεύματος ἔπρεπε νὰ συντριψῇ καὶ νὰ καταφθείρῃ τὸ πανάθλιόν μου σῶμα».⁴⁸

Στὸ γαλλικὸ Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρουσίας καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος (1803), ὀλιγοσέλιδο ἀποδεικτικὸ δημοσίευμα ἐθνικοῦ περιεχομένου, ὁ Κοραῆς συγκεντρώνει καὶ ἀπαριθμεῖ τὶς ἐνδείξεις προόδου καὶ φωτισμοῦ τοῦ γένους. Οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Βολταίρου, τοῦ Condillac, τοῦ Montesquieu καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἱστορικῶν συγγραμμάτων ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς μαρτυρίες τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους.⁴⁹

Προσεκτικὸς παρατηρητὴς καὶ ὑποκινητὴς τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων τῶν ὁμογενῶν του, ὁ Κοραῆς μέσα ἀπὸ τὶς διάσπαρτες μεεῖες τῆς Ἀλληλογραφίας, τῶν Προλόγων καὶ τῶν Προλεγομένων του ἐκφράζει τμηματικὰ μιὰ συνολικὴ θεωρητικὴ καὶ κριτικὴ προσέγγιση τῶν μεταφρά-

47. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, τ. Α', σ. 57. Βλ. καὶ τὸ ἴδιο, σ. 29, 33, 37-40, 72-73, 85.

48. Στὸ ἴδιο, σ. 498. Πβ. καὶ τὴν Αὐτοβιογραφία τοῦ Κοραῆ στὰ Προλεγόμενα, τ. Α', σ. κγ', καθὼς καὶ Α. Μάμουκας, Ἀδαμάντιος Κοραῆς Βίος καὶ Ἔργα, Ἀθήνα 1989, σ. ιβ'.

49. Ὁ Κοραῆς γράφει στὸν Βασιλεῖο (ἐπιστολὴ ἀπὸ 23.2.1803) σχετικὰ μετὰ τὴ σκοπιμότητα τοῦ Ὑπομνήματος: «ἄλλον σκοπὸν δὲν εἶχα παρὰ νὰ δείξω, ὅτι τοῦ γένους ἡ κατάστασις ἤλλαξε· ἐν ἀπὸ τὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἀποδείχνουσι τὴν μεταβολὴν ταύτην, εἶναι καὶ ἡ μετὰφρασις τῶν ὠφελίμων βιβλίων». Ἀλληλογραφία, τ. Β' (1966), σ. 71.

σεων πού ἀφορᾷ τὴ διατύπωση καὶ τὸ περιεχόμενο (ὠφέλιμο, χρήσιμο ἢ ἀναγκαῖο) καθὼς καὶ τὴ γραμματικὴ, τὴ ρητορικὴ, τὴ λεξικογραφία⁵⁰ καὶ τὴ σύνταξη τῆς γλώσσας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς «διορθώσεως» τῆς γλώσσας, ἡ μετάφραση πρέπει νὰ ἐπιδιώκει τὴ σαφήνεια καὶ τὴν εὐφράδεια, δηλαδὴ τὴ σύνταξη καὶ τὴ συμπλοκὴ τῶν λέξεων πού προκαλεῖ («ἠδονή») στὴν ἀκοή. Ἡ ἐκλογή καὶ ἡ τεχνικὴ σύνθεσή τους ὀδηγεῖ στὴ χρῆση τοῦ «πιθανοῦ» (πειστικοῦ καὶ καλλωπισμένου) λόγου: «Ἐχετε, φίλοι νέοι, μυρίας ἀφορμάς νὰ γυμνάζεσθε εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ ρητορικὴν τῆς γλώσσας τελείωσιν, ἐπειδὴ κατὰ γίνεσθε καθημέραν εἰς τὸ ἀξιέπαινον τῆς μεταφράσεως τῶν ἀλλογλώσσων βιβλίων ἔργον· δι' αὐτά, καὶ προλεγόμενα συνθέτετε, καὶ σημειώσεις ἀναγκάζεσθε νὰ γράφετε. Ἐὰν εἰς ὅ,τι γράφετε παρὰ μόνον τὸν πρέποντα... τῆς κοινῆς ὠφελείας σκοπὸν ἄλλον δὲν ἔχετε, πρέπει νὰ τὸ γράφετε πιθανῶς».⁵¹ Τὸ «πραγματικὸ» μέρος τῶν λεγομένων (τὰ νοήματα) καὶ τὸ «λεκτικὸ» (τὰ ὀνόματα) πρέπει νὰ εἶναι ἀξιόλογα, οἰκεῖα καὶ ἀρμόζοντα.

Οἱ ἰδιωματισμοί, ἡ ἀφαίρεση τῶν («ἔμφυτων») καλῶν τῆς γλώσσας καὶ ἡ ἀκριτὴ συμπλοκὴ ἐλληνικῶν συντάξεων μὲ τίς κοινές μεταμορφώνουν τὸν χαρακτήρα τοῦ λόγου σὲ σκοτεινὸ, τραχὺ καὶ ἀηδὴ. «Ἐχομεν μεταφράσεις· ἀλλὰ τίς δύναται νὰ τὰς ἀναγνώσῃ; ἄλλαι εἶναι γραμμέναι τυραννικῶς καὶ ὀλιγαρχικῶς, διότι ἐξελληνίζουσι τὴν γλῶσσαν ἄμετρα... ἄλλαι ἐγράφησαν δημογωγικῶς· ἡγουν ἐξεχυδάϊσαν τόσον τὴν γλῶσσαν, ὥσάν νὰ μὴν ἦσαν εἰς τὸ ἔθνος ἄλλοι παρὰ ξυλοφόροι καὶ ὑδροφόροι.»⁵²

Ἡ μετάφραση πρέπει νὰ εἶναι προσαρμοσμένη στὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς «μέσης καὶ μετριόφρονος» κοινῆς ἐλληνικῆς καὶ νὰ ἐπιδιώκει τὴν

50. Γιὰ τὴ μάθηση τῶν «καλῶν γραμματικῶν» χρειάζεται ἓνα καλὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Ἰκανὴ ὕλη γιὰ τὴ σύνταξή του μπορεῖ νὰ συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ ἀπάνθισμα λέξεων καὶ φράσεων τῶν μεταφράσεων. Πβ. Α. Κοραῆς, «Τὰ εἰς τὴν ἔκδοσιν [1809] τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 328.

51. Α. Κοραῆς, «Τὰ εἰς τὴν ἔκδοσιν [1807] τοῦ Ἰσοκράτους Προλεγόμενα», *δ.π.*, σ. 235.

52. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 129. Ὁ Κοραῆς ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς γλώσσας τῶν μεταφράσεων μὲ διάφορες ἀφορμές. Σχολιάζοντας ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου (ἀπὸ 26.3.1805) παρατηρεῖ: «Ἐχεις, φίλε μου, μέγα δίκαιον λέγων, ὅτι δὲν ἐνοστιμεύθης ἀκόμη μετάφρασιν... Οἱ Ἴταλισμοὶ καὶ Γαλατισμοὶ πολιορκοῦσι πανταχόθεν τὴν δυστυχεστάτην ἡμῶν γλῶσσαν· καὶ μὴτ' ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ προβλέψω πού ἔχει νὰ καταστήσῃ ἡ Βαβελικὴ αὕτη ἀκρισία καὶ σύγχυσις», *στό ἴδιο*, σ. 253. Πβ. καὶ *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 39, 48-49 καὶ 328 ὅπου ἡ ἀναφορὰ στὴ «μιζοβάρβαρη» γλῶσσα τῶν μεταφράσεων.

ακριβή μεταφορά τῶν ἐννοιῶν ἀκολουθώντας τὴν «καταλληλία τῶν φράσεων μὲ τὰς ἰδέας». Ἡ σύνθεση καὶ ἡ συναρμογὴ τοῦ ὕφους ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ἕλληνα μεταφραστὴ ἓνα ἐπιπλέον βᾶρος, ἀφοῦ ἡ γλῶσσα του δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ τοῦ παρέχει τὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο ποὺ τοῦ χρειάζεται: «εἰς τὰ ἔχοντα γλῶσσαν σταθερὰν καὶ κανονισμένην ἔθνη ὁ μεταφραστὴς δὲν ἔχει ἄλλο χρέος, πλὴν τὸ νὰ ἐκφράσῃ πιστῶς καὶ ὅσον εἶναι δυνατὸν κομψῶς τὰς ἐννοίας τοῦ μεταφραζομένου συγγραφέως. Ἀπὸ μᾶς... ὅστις ἀναλαμβάνει βᾶρος μεταφραστοῦ, φορτῶνεται βᾶρος διπλοῦν, νὰ ἐκφράσῃ πιστῶς τὰς ἐννοίας, καὶ νὰ ξέῃ, ν' ἀκονίζῃ καὶ νὰ μετακονίζῃ πᾶσαν ὥραν καὶ στιγμήν, εἰς πᾶσαν περίοδον καὶ φράσιν, ἐνταυτῷ καὶ τὸ ἐργαλεῖόν του διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ ἱκανὸν εἰς τὴν ἐκφρασιν αὐτῆν».⁵³

Ἡ κατάστασις τῆς γλώσσας⁵⁴ μαζὶ μὲ τὴν ἔλλειψιν τῶν κατάλληλων βοήθημάτων πολλαπλασιάζουν τὶς πιθανότητες σφαλμάτων καὶ ἐνισχύουν τὴν ἀδυναμία τοῦ μεταφραστῆ. Τὸ «ἀνώμαλο» ὕφος, ἡ «τυραννικὴ» γλῶσσα, οἱ ἄστοχες προσθήκες καὶ οἱ «ἀναιδεῖς» σφετερίσεις παραθεμάτων ἀπὸ τοὺς ξένους συγγραφεῖς χαρακτηρίζουν τὶς πρώτες ἀδόκιμες μεταφραστικὲς προσπάθειες, ποὺ παραμένουν ὡστόσο ὠφέλιμες καὶ ἀντιμετωπίζονται γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὶς περισσότερες φορές μὲ ἀνοχὴ καὶ ἐπιείκεια.

Στὴ διατύπωσις τῶν προβληματισμῶν του ὁ Κοραῆς συναντᾷ σύντομη κριτικὴ παράδοσις τῶν μεταφράσεων. Ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀνάγκη τοῦ γένους γιὰ σαφή, πλήρη καὶ εὐκατάληπτα μαθηματικὰ συγγράμματα, ὁ Μοισιόδαξ σχολιάζει τὴν ἐπιλογὴ τῶν συνεπτυγμένων καὶ καινότροπων *Μαθηματικῶν Στοιχείων* τοῦ Segner (Λιψία 1767) ἀπὸ τὸν Βούλγαρη: «Ὁ μέγας Εὐγένιος ἐκοπίασε πάντως μεγάλως μεταγλωττίζων τὸν εἰρημένον συγγραφέα, πλὴν ἐκοπίασε πρὸς δόξαν μόνον τοῦ Σεγνερίου, οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους».⁵⁵ Ὁ Καταρτζῆς, θεωρώντας κύρια

53. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 302.

54. «Ὅσοι ζῶμεν τὴν σήμερον εἴμεθα πρώτοι ἐργάται (εἰς τὴν χρονικὴν τάξιν) γλώσσης ἀκόμη ἀνεργάστου... τῆς ὁποίας ἡ δυσκολία φυσικὰ πρέπει ν' αὐξάνῃ ὅταν καὶ ὁ γράφων δὲν ἐκφράζῃ ὅσα συλλογίζεται, ἀλλὰ μεταφράζει τοὺς λογισμοὺς τῶν ἄλλων», στὸ ἴδιο, σ. 500.

55. Ι. Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία...*, σ. 43. Ἐναντίον τῶν μεταφραστικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Βούλγαρη ἔχει στραφεῖ καὶ ὁ Ψαλίδας: «αὐτὸς ἐκοπίασε τόσον καιρὸν... διὰ νὰ γίνῃ δούλος ἐνὸς παλαιοῦ ποιητοῦ Λατίνου δηλαδὴ τοῦ Βιργιλίου, καὶ ἐνὸς Γερμανοῦ Μαθηματικοῦ, μεταφράζοντας τοῦ μὲν τὴν νησιτικὴν, ξηρὰν καὶ ἰσχνὴν Ἀριθμητικὴν, καὶ Γεωμετρικὴν, τοῦ δὲ τὴν φυγὴν τοῦ Αἰνείου ἀπὸ τὴν Τρωάδα εἰς τὴν Ρώμην, καὶ τὰ Γεωργικὰ του», Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα* (1795): ἐπιμ. Α. Ἀγγέλου, Τρόγχεν (Ἐλβετία) 1951, σ. 19. Ματαιοπονίᾳ θεωρεῖ τὴ μεταφραση τοῦ Βιργιλίου καὶ ὁ Κο-

μεταφραστική ἀρετή τῆ διατήρηση τῆς χάριτος καὶ τῆς ζωντάνιας τοῦ πρωτότυπου καὶ ὄχι τὴν κατὰ λέξη μεταφορὰ τῶν μερῶν τοῦ λόγου στὰ οἰκειὰ καὶ ἀνάλογα μέρη του, ἐπιμένει στὴ σημασία τῆς αὐτονομίης τοῦ μεταφραστικοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, ποὺ ἀποκτᾶ δική του αἰσθητικὴ ἀξία: «Ἐφταξα νὰ λάβω ἰδέα καλῆς μετάφρασις καὶ νὰ κάμω θεωρία ἀπάνου σ' αὐτήνα, ὡσάν ὅπου εἶδα τὸ Γαζῆ νὰ μεταφράζῃ τὸν Κικέρωνα “Περὶ γήρωος” (1517→) καὶ νὰ ’ναι ὁμορφότερο τὸ ἐλληνικό».⁵⁶

Στὸ αἰσθητικὸ σύστημα τοῦ Κωνστ. Οἰκονόμου, τὰ *Γραμματικά* (ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ γλωσσικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ ζητήματα), ἡ μετάφραση συμπλέκεται μὲ τὶς εἰσαγωγικὰς προτάσεις γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ θεωρία τῆς ποιητικῆς. Ἡ μετάφραση, ὅταν ἀκολουθεῖ τὶς λεκτικὰς ἀρετὰς τῆς τάξης καὶ τῆς ἀρμονίας, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν τελειοποίησι τῆς γλώσσας· τὸν ἐνδεχόμενον κίνδυνον εἰσαγωγῆς ξένων ἰδιωματισμῶν ἀποτρέπει ἡ σπουδὴ καὶ ἡ μάθησι τῆς γλώσσας τῶν προγόνων. Οἱ κόποι τῶν φιλογενῶν μεταφραστῶν γίνονται ἀξιόπαινοι ὅταν ἐπιτύχουν τὴν ἀρμονικὴν στιχουργίαν καὶ τὴν γλαφυρότητα.⁵⁷

Ὁ Κούμας, μὲ μετάφρασεις καὶ ἐρανίσματα ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, συντάσσεται ἐγκαίρως μὲ τὸν «ἀκριβῆ» φιλόλογο καὶ «φρόνιμο φιλόσοφο» Κοραῖ: «Μετὰ τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἐκυρίευσαν τότε τὸν Κούμαν καὶ οἱ αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ τοῦ Κοραῖ... Μεταφράσας καὶ ἐκδοῦς... τὴν Χημικὴν τοῦ Γάλλου Ἀδῆτου ἐπροσπάθησε νὰ περιπατήσῃ τὸν δρόμον του, ὅσον ἡδύνατο».⁵⁸ Ὁ Πρόλογος τῆς μετάφρασῆς του αὐτῆς τοῦ ἔξασφαλί-

ραῆς (*Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 167) γιατί ὁ μεταφραστὴς «πρὶν λάβῃ εἰς χεῖρας τὸν κάλαμον δὲν ἔκρινεν ὅτι ἐπεχειρεῖ πρᾶγμα ἄδύνατον».

56. Δ. Καταρτζῆς, «Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλ», ὁ.π., σ. 313-314· πβ. καὶ σ. 325.

57. Πβ. Κ. Οἰκονόμος, *Γραμματικῶν... Βιβλία Α'*, τ. 1, Βιέννη 1817, σ. ν'-να'. Ὁ Οἰκονόμος ξεχωρίζει γιὰ τὸ αἰσθητικὸ τοῦς ἀποτέλεσμα τὶς μετάφρασεις τοῦ Ταρτούφου ἀπὸ τὸν Κοκκινάκη (Βιέννη 1815) καὶ τοῦ Θανάτου τοῦ Ἄβελ τοῦ Gessner ἀπὸ τὸν Γ. Μανουῆλ ἢ Ἐμμανουῆλ (Λιψία 1795), στὸ ἴδιο, σ. 444, 447. Πβ. Α.Ε. (1811), 357 ὅπου τὸ ἐργογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ μεταφραστῆ, καὶ Γ. Βελουδῆς, «Ἡ παρουσία τοῦ Salomon Gessner στὴ λογοτεχνία τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Ἐρανιστής* 11 (1974), 26. Στὴ δική του, προσαρμοσμένη «πρὸς τὸν ὁμογενῶν τὰ ἦθη» μετάφραση τοῦ Φιλάρου (Βιέννη 1816), ὁ Οἰκονόμος ἀναφέρεται μὲ σχόλια ἐπεξηγηματικὰ καὶ κριτικὰ τῆς γαλλικῆς πρωτότυπης ἐκδόσεως (σ. 418, 444).

58. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 587. Βλ. καὶ *Χημείας Ἐπιτομή... Πέτρου Ἀγούστου Ἀδῆτου... Μεταφρασθεῖσα... ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα*, Μέρος Α', Βιέννη 1808, σ. ζς' κ.ε'. Ὁ μεταφραστὴς συμβουλεύει τοὺς ὁμογενεῖς νὰ ἀκολουθοῦν τὶς νοθεσίες τοῦ «κλεινοῦ» ἀνδρὸς στὸν καλὸ ἀγῶνα «τῆς ἐνώσεως τῆς Γραμματικῆς μετὰ τῆς Φιλοσοφίας». «Ἀπὸ τοῦ Κούμα τὴν φρό-

ζει γρήγορα την αντιπάθεια τῶν αντιπάλων τοῦ Κοραΐ. Ἄνωνυμος στόχος στὸν Γεωργιάδη, ὁ Κούμας θὰ κριθεῖ λίγο ἀργότερα γιὰ τὸ «ἀσυνάρτητο» ὕφος καὶ τὰ «ἀσυλλλόγιστα παραλαλήματα» τῆς *Φυσικῆς* του ἀπὸ τὸν Δούκα.⁵⁹ Ἀπαντώντας στὶς ἐπικρίσεις τοῦ τελευταίου, ὁ Κούμας θὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν τρόπο τῆς «ἀνακαινουργήσεως» τῆς κοινῆς διορθωμένης γλώσσας ἀπὸ τὸν Κοραΐ, καὶ θὰ προβάλλει μεταξὺ ἄλλων ὡς ἐνδείξεις καλαισθησίας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων τὶς σαφεῖς καὶ εὐκατάληπτες μεταφράσεις τῆς *Ἱστορίας τοῦ Γολσμῖθ* (Βιέννη 1806) καὶ τῆς *Σοανικῆς Φιλοσοφίας* (Βενετία 1804) ἀπὸ τὸν Δημ. Ἀλεξανδρίδη καὶ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ ἀντίστοιχα.⁶⁰

Ὁ «ἄστατος καὶ ἰδιότροπος» Φιλιππίδης, μεταφραστὴς βιβλίων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, συγκεντρώνει τὶς ἐπικριτικές του παρατηρήσεις στὰ Ἐπιλεγόμενα τῶν ἔργων του. Ἡ συγκεκριμένη ἡλικία (ἡ νεότητα), ἡ στέρξη τῆς λογικῆς καὶ ἡ «δοξοθηρία» ἀποτελοῦν τὶς προϋποθέσεις καὶ τὰ κίνητρα ὧσων στρέφονται, μόλις τελειώσουν τὸ σχολεῖο, στὶς μεταφράσεις. Ἡ ἄγνοια τῆς «ἀττικῆς» γλώσσας (ποῦ συγγενεῦει μὲ τὴν ὀμιλούμενη «αιολοδορικὴ») ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐπιτείνει τὴν «αὐθάδεια» τοῦ ἐγχειρήματος.⁶¹

Ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς μετάφρασης ἔχουν ἀπασχολήσει εὐκαιρικά ἢ συστηματικά καὶ ἄλλους ἐκπροσώπους (καὶ ἀντιπάλους) τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Γεωργιάδης στὸν πρόλογο δικῆς του μετάφρασης περιγράφει μὲ εὐστοχία καὶ πληρότητα τὰ ἐφόδια τοῦ ἐπαρκοῦς μεταφραστῆ: θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει μὲ ἀκρίβεια τὴ δική του καὶ τὴν ξένη γλώσσα (ἡ ἐμάθησή της προηγεῖται καὶ δὲν συμβαδίζει μὲ τὶς μεταφραστικὲς ἐνασχολήσεις), τὸ ἀντικείμενο ποῦ πραγματεύεται τὸ μεταφραζόμενο βιβλίο καθὼς καὶ τὴν κατάσταση τοῦ γένους του ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ τέχνη ἢ ἐπιστήμη.⁶²

νησιν ἐλπίζω μεγάλα καλά», ἔγραφε καὶ ὁ Κοραΐς στὸν Βασιλείου (ἐπιστολὴ ἀπὸ 24.9.1810), *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 51.

59. Βλ. τὸν Πρόλογο στὴ μετάφραση τοῦ Ἀναστ. Γεωργιάδη τῆς *Ἀνθρωπολογίας* τοῦ J. D. Metzger (Βιέννη 1810) καὶ «Ἀργὸ ἢ Ἐπιστάσιαι τινὲς κριτικαὶ» στὸ: *Ἠρωδιανοῦ... Βιβλία ὀκτώ... ἐκδοθέντα ὑπὸ Νεοφίτου Λούκα*, Βιέννη 1813, σ. ιη' κ.έ.

60. Κ. Μ. Κούμας, «Διατριβὴ εἰς κατηγορίας τινὰς τῆς τοῦ Δούκα Ἀργού», *Α.Ε.* (1813), 290. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὴν «Ἀργὸ» τοῦ Δούκα βλ. καὶ τὸ ἴδιο, σ. 177-180· Παράρτημα σ. 57-92.

61. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Γεωγραφικὸν τῆς Ρομουνίας*, τ. 1, Μέρος Β', Λιψία 1816, σ. 9· *Ἐπιτομὴ τῶν Φιλιππικῶν τοῦ Πομπηίου Τρόγον*, Λιψία 1817, σ. 7, 9.

62. *Ἰωάννου Λαυήλου Μεσγέρον, Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία...*, σ. κς'-κζ'.

Οι φιλολογικές ξριδες και οι διαφωνίες γύρω από τη γλώσσα (άνθηρά και φυσικά ρωμαίικα, κοινή, άττική ή αιολοδωρική), καθώς και ή άκαιρη ματαιοπονία τής άκριτης και άμέθοδης μεταφορής γνώσεων, ήταν το γένος πάσχει από ένδοια ιδεών, όδηγούν στη σύγχυση και την άμάθεια. 'Η συγγραφή και ή μετάφραση τών κατάλληλων συγγραμμάτων, ώφέλιμων και καταληπτών άπ' όλους, γίνεται άξιο παράδειγμα μίμησης: «'Ας ένωθοούν οι φιλόλογοι... με τόν σύνδεσμον άμοιβαίας τιμής... και άς εκλέξωσι νά μεταφράσωσιν ή συγγράψωσιν έγχειρίδια ευκατάλληπτα... 'Ηθικής, γενικής 'Ιστορίας, Γεωγραφίας, 'Αρχαιολογίας κ.τ.λ. όσα λείπουσιν εις τό γένος... 'Ας λείψωσιν αι όγκώδεις Γραμματικά, άς λείψωσιν αι 'Ερμηνείαι εις τό δ' του Θεοδώρου, εις τά Μόρια κτλ. τά όποια κατηνάλωσαν τόσον πολύτιμον καιρόν τών Συγγραφέων, χωρίς νά φέρωσι τόκον εις τήν 'Αποθήκην του πολιτισμοού και πρόδοον εις τας ιδέας του γένους». ⁶³

Στά τέλη τής περιόδου που μάς άπασχολεί οι φωνές διαμαρτυρίας πυνώνουν. 'Η άστοχη έπιλογή τών ξένων προτύπων, τό άκατάληπτο ύφος τής μετάφρασης, οι γαλλισμοί, οι σολοικισμοί και οι βαρβαρισμοί στη γλώσσα σχολιάζονται έντονότερα και έκτενέστερα. 'Η άνοχη και ή έπιείκεια που συναρτοούσαν τη μετάφραση με τη σκοπιμότητα και τήν ώφέλεια του γένους άρχίζουν νά ύποχωροούν μπροστά στις άπαιτήσεις τής καλαισθησίας. Το κριτικό ένδιαφέρον μετατοπίζεται από τό περιεχόμενο —άναγκαίο και χρήσιμο— στον χαρακτήρα του λόγου —κομψός και χαρίεις. 'Η πρόθεση και ή προσπάθεια του μεταφραστή δέν μπορεί πλέον νά έξισοροπησει τήν έλλειψη συνθετικής ευφυίας: «ήταν καιρός, όπόταν ή άπειροκαλία μάς έκαμνε νά άποδεχώμεθα μετ' ευφημίας όλους τους κόπους τών φιλομούσων' τώρα όμως ή αίσθησις του καλου μάς κατέστησε δυσκολωτέρους, και ειθε ν' αύξήση και νά έπικρατήση». ⁶⁴

ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ

«Τό βιβλίον έμεταφράσθη, τό πλείστον μέρος, εκ του Γαλλικοού· άλλ' άλλη ή κατάστασις τών Γάλλων και άλλη ή τών Γραικών... δια νά γένη λοιπόν χρήσιμον εις τους Γραικούς έπρεπε τοιαύτα μόνον νά περιέχη, όποια και εις αυτούς ύπάρχουν και νά ύπάρχωσιν έμποροούν, σημειώνε και ό κριτικός τής Οικονομίας του Γοβδελά (Βιέννη 1816) στον Α.Ε. (1816), 173. Για τις προϋποθέσεις τής «καλής» μετάφρασης, βλ. και Α.Ε. (1812), 302· (1817), 407. 'Από τις στήλες του ίδιου περιοδικού, με άφορμή βιβλιοκρισιες μεταφρασμένων έργων, γίνονται άργότερα άναφορές στη μεταφραστική «μανία» και τά «άθλια» άποτελέσματά της: 1819, σ. 93 κ.έ., 217-218.

63. Ζ. Πάπ, «'Ο έχων ότα άκούει, άκούέτω», Α.Ε. (1814), 107-108.

64. Α.Ε. (1820), 115.